ДЗВОНИ

ЛІТЕРАТУРНО
НАУКОВИЙ
ЖУРНАЛ

Ч. 9

1938

ЛЬВІВ

В. ДЯДИНЮК

ДЗВОНИ

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ МІСЯЧНИК

8-ий РІК ВИДАННЯ

ЗМІСТ

9 (90)-го числа за вересень 1938. р.:

ПЕРЕДПЛАТА НА ДЗВОНИ ВИНОСИТЬ: Річно 15 зл. в передплаті, 18 зол. в післяплаті.

ЗА КОРДОНОМ: Річно 20 зол., або їх рівновартість у чужій валюті.

ПООДИНОКЕ ЧИСЛО коштує 1.80 зол., подвійне 2.50 зол.

Видає Видавн. Кооп. „Мета". Відвіч. ред. ПЕТРО ІСАЇВ

АДР. РЕДАКЦІЇ Й АДМІНІСТРАЦІЇ: ЛЬВІВ, ЯПОНСЬКА Ч. 7/II. ТЕЛ. 294-56.
ЧЕКОВЕ КОНТО П. К. О. ч. 505.041. — ЧИСЛО ПОЧТ. РОЗРАХУНКУ 117.

ВІДБИТО В ДРУКАРНІ НАУКОВОГО Т-ВА ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ, ЧАРНЕЦЬКОГО 26. ТЕЛ. 253-57.

Стефан Георґе

НЕ ПІЗНАВ
(Die Verkennung)

В печалі учень день і ніч чекав
На тій горі, де в небо Пан піднявсь:
„Так в розпачі Ти вірних покидаєш?
Красою вдягнений, забув за землю?
Вже твого голосу я не почую?
Не поцілую ніг і край одежі?
Благаю: Знак подай! А Ти мовчиш".
І ось гряде шляхом якийсь чужинець:
„О, що за біль в лиці Твоїм палає?
Скажи! бо сам займусь, як не згашу".
„Залиш нещасного!.. дарма втішаєш.
Шукаю Пана, що мене покинув".
І зник чужий... Впав учень на коліна
І скрикнув голосно, бо дивне сяйво
Лишилось на піску, де Той стояв.
Сліпий від болю, від надії хворий,
Він не пізнав; то був Господь і зник.

Переклав
Ю. Клен

У. Кравченко

988

Звертаю погляд в далечінь
І обнімім ввесь час-простір:
За нами ген поганства тінь,
А перед нами блиски зір.

Хоча наш шлях увесь в тернах,
До світла правди йдім вперед.
Вгору́ серця! Вгору́ наш стяг
Звертаймо вище, вище лет.

Добудьмо міць з глибин душі,
Скріпім і віру і любов.
І царство Боже на землі
Будуймо сильне від основ.

Сьогодні в ювілейну мить
Великий Предків наших Бог,
Нехай на бій зо злом скріпить
І поведе до перемог!

Хвала Йому за все добро,
Хвала Йому за правди світ,
В обновленні поєднані,
Зложім, як Предки, свій обіт.

Охрещені в імя Отця,
Сьогодні відновім обіт
Віддати труд й саме життя
За Царство Боже на землі.

А хрест святий — знак перемог:
А з нами Предків наших Бог,
Зложім хвалу! Зложім обіт,
Не поглотить нас дикий Схід...

В обличчю смерти і тортур
У днях тривоги, громів, бур,
Зложім обіт, зложім обіт:
Йти до висот, до ясних зір...

Р. Кедро

ПОЩО КАЗАТИ?

(З циклю: Туга.)

Пощо казати? Нехай у серці спить
Те дивне слово радости і болю.
Хто відгадає свою власну долю?
Що пряли роки, відкриває мить.

А може те, що в усі продзвенить,
З глибин душевних вийшовши на волю,
Замінить серця звук в пусту сваволю
Летючих слів? Не слово, зміст значить.

Ген-ген країну знаю я чудесну,
В ній десь напій відродження чекає,
Туди звертається чуття крилате.

А доля дальш пряде. Пощо ж казати?
Не сказане на дні душі дрімає
Мов квіт, що може вродиться на весну.

Р. Кедро

ДЕНЬ

(З циклю: Погідне серце.)

Пливе сумирно золотистий день;
Цілує сонце овочі і зела,
Від вітру крил колишеться омела,
Стрункі тополі і пожовклий клен.

Яснію́ть білі будівлі. А ген
Сивіє мряка — білих хмар постеля;
Се осінь нею кругозір оплела,
Повітря повне сверщових пісень.

Прикрила землю копула кругляста
А над акацій темні голови,
Понад дахи блискучі й над тополі,

Мов мрія про якесь незнане щастя
Тріпочуться сріблясті голуби,
Кружляючи у лазуревім морі.

Джілберт К. Честертен

СТРІЛА З НЕБА

(Переклад з англійського).

Сотні детективних оповідань починаються з вияву вбивства якогось американського мільйонера. Це з невідомих причин уважають за лихо.

Приємно мені заповісти, що й отсе наше оповідання має почати́ся від убивства аж трьох мільярдерів — дехто вважатиме це може embarras de richesse.

Але саме та зустріч чи тяглість злочинів відокремила даний випадок з-поміж ряду інших та зробила з нього проблєму. Загальна думка була, що всі три мільйонери впали жертвою якоїсь мести чи прокляття, звязаних із посіданням памятки дуже великої матеріяльної та історичної вартости; був це посуд, оббитий дорогоцінними каменями, загально відомий під назвою коптійської чаші. Її походження було неясне, а вжиток мабуть лучився з релігійним культом. Дехто приписував долю, яка зустріла власників чаші, фанатизмові якогось східнього християнина, обуреного тим, що святий предмет переходив у такі негідні руки. Але таємничий убийник, чи був він тим фанатиком чи ні, викликав собою сензаційне зацікавлення серед журналістів і плетунів. Безіменного злочинця обдарували навіть назвищем, а властиво прізвищем. Проте нас цікавить єдино історія третьої його

жертви, бо тільки в цьому випадку мав нагоду проявити себе панотець Бравн, герой цих нарисів*).

Коли панотець Бравн уперше зійшов з трансатлянтійського корабля на американську землю, відкрив, подібно як багато англійців перед ним, що він — куди знатніша особа, ніж думав. Його присадкувата постать, короткозорість та звичайність, його трохи вилиняла чорна ряса не були б помітні в натовпі з його краю, а якщо б їх і завважили, то хіба тільки через їх надзвичайну буденність. Але Америка — ґеніяльний край, щоб поширити чиюсь славу. Участь панотця в одному чи двох цікавих кримінальних випадках, а також його давнє товаришування з Флямбом, ексзлочинцем і детективом, зробили панотцеві славну репутацію в Америці тоді, коли в Англії про нього тільки що починали говорити. Його кругле обличчя зробилося збентежене, й здивоване, коли на набережній окружила його ґрупа журналістів, наче ватага розбишак. Вони закидали його запитами про такі речі, що в них він менш за все мав себе за авторитет, як от про деталі жіночої ноші, чи про статистику злочинців у краю, що на нього вперше він глянув. Контраст із цією солідарною бойовою ґрупою давала самітна постать, що стояла окремо, вся чорна проти ясного соняшного світла того ясного краю й пори року. Це була постать високої людини з жовтуватим обличчям, у великих рогових окулярах. Коли журналісти скінчили, та людина рухом руки задержала панотця Бравна й спитала:

— Вибачте, чи не шукаєте, пане, капітана Ввена?

Треба згадати, щоб виправдати панотця Бравна — а він сам напевно був би вибачився, — що панотець ніколи раніш не бачив Америки й ніколи не зустрічав таких окулярів у черепашиній оправі, бо ця мода ще не була поширилася в Англії. Отже в першій хвилині видалось йому, що дивиться він на якусь витріщену морську потвору в шоломі нурця. А до того ця людина була елеґантно одягнена; отже простодушному панотцеві видавалися ті окуляри найдивовижнішим способом споганити себе. Це було б те саме, якщо б для більшої елеґанції цей добродій справив собі третю ногу. Запит також збентежив панотця. Американський летун Ввен, приятель декого з його французьких друзів, був щоправда в довгому списку осіб, яких він сподівався побачити під час свойого побуту в Америці, але панотець ніколи не думав, що почує про нього так хутко.

— Вибачте, — спитав непевно — ви капітан Ввен? Або — або може ви його знаєте?

— Я зовсім певний, що я не капітан Ввен — сказав пан в окулярах і з задеревілим обличчям. — Набрав я тієї певности тоді, коли побачив його там у самоході, де він чекає на вас. Але ваше друге питання трохи складніше. Думаю, що знаю Ввена і його дядька, і старого Мертена. Знаю старого Мертена,

*) Зо збірки оповідань Честертена п. з.: „Недовірчивість панотця Бравна“.

але він не знає мене. Він думає, що це перевага для нього, а я думаю, що це перевага для мене. Зрозуміли, панотче?

Панотець Бравн не цілком зрозумів. Зирнув на блискучу верхню моря, на вежі міста, а потім знову на людину в окулярах.

Було щось майже азіятське у її жовтавому обличчі, навіть китайське; його мова, здавалося, складалася наче з різних покладів іронії. Був типом, яких зустрінете інколи посеред сердешнього товариського населення Америки: був загадковим американцем.

— Моє прізвище Дреґ — сказав. — Норман Дреґ, і я американський громадянин; це все пояснює. На всякий випадок, думаю, ваш приятель Ввен схоче вияснити панотцеві решту, отже можемо відкласти четвертого липня на коли інде.*

Панотця Бравна, трохи збитого з пантелику, затягнуто до авта, що стояло оподалік. З нього кивав до нього рукою молодий чоловік зо скуйовдженим жовтавим волоссям та втомленим понурим обличчям; представився панотцеві як Петро Ввен. Панотець Бравн і не счувся, як його посадили в самоході і повезли з надзвичайною швидкістю через місто, а опісля почерез заміську околицю. Він ще не привик до поривчастої практичности американської поведінки й почував себе дивно, ніби везли його в чарівний край казки візком, запряженим смоками. В таких метушливих умовинах він уперше почув з довгих монольоґів Ввена й коротких уривчастих речень Дреґа — оповідання про коптійську чашу і про два злочини, звязані з нею.

Виявилося, що Ввен мав дядька на імя Крек, а той знову був спільником Мертена. Мертен був третім з черги власником чаші і, як обидва її попередні власники, великим промисловцем-багатієм. Перший з них Тит П. Трент, мідяний король, діставав листи з погрозами від когось, що підписувався Данило Дум. Це був напевно псевдонім, але імя це стало скоро всім відоме не менш, як імена Робіна Гуда або Джека Патрача разом. Бо скоро стало ясне, що автор погрозливих листів не думає обмежитися до погроз. Одного ранку старого Трента знайшли мертвого у власному ставку, зарослому лілеями. Злочинець зник безлідно. На щастя, чаша була в банку і перейшла, як і решта Трентового майна, до його двоєрідного брата, Браєна Гордера, теж великого багатія. Невідомий ворог став тепер засипувати Гордера погрозливими листами. Браєна Гордера найшли мертвого під скелею близько його приморської віллі, до якої злочинець і вломився. Крадежу доконано того разу у великому стилі: бо хоч чаша і тоді не попала до грабіжників, але вкрадено стільки цінних паперів і акцій, що Гордерові інтереси через те дуже захиталися.

— Гордерова вдова — поясняв Ввен — мусіла продати більшість цінних речей, і я думаю, що тоді саме Брандер Мартен і придбав чашу. Він мав її вже тоді, коли я з ним познайомився.

---

*) День памятки визволу Америки; тут. іронічно. врочисте привітання.

Але ви можете уявити собі, що це не дуже приємно бути її власником.

— Чи містер Мертен теж діставав загрозливі листи? — спитав по хвилині панотець Бравн.

— Мені здається, так — сказав Дреґ. Щось у його голосі приневолило панотця з цікавістю глянути на нього; при тім завважив, що людина в окулярах сміялась нечутно, але так, аж прибулому мороз пішов за плечима.

— Я певний, що він їх діставав — промовив похмуро Ввен. — Листів я тих не бачив; Мертен не показує всіх листів навіть свойому секретареві, бо в своїх справах він дуже скритий, як пристало великому промисловцеві. Але я бачив його схвильованим і стривоженим деякими листами, що їх він розкривав раніш, аніж бачив їх його секретар. А тепер навіть і секретар починає нервуватися і певний, що хтось підстерігає старого. Коротко кажучи, ми були б вам дуже вдячні, як би ви нам щось тут порадили. Всім відома ваша велика слава, панотче, і тому секретар просив мене, якщо не будете перечитись, щоб я вас привіз просто до Мертенового дому.

Тепер розумію — сказав панотець, зясувавши собі аж тепер, чому його так нагло пірвали. — Але не бачу, чи могтиму зарадити тут більше за вас. Ви тут на місці мали всотеро більше даних зробити з тих пригод науковий висновок, аніж я, випадковий відвідувач.

— Так — сухо замітив Дреґ, — наші висновки надто наукові, щоб були правильні. Я думаю, те, що зустріло Тита П. Трента, просто впало з неба, не ждучи наукового пояснення. Як то кажуть, грім з ясного неба.

— Не скажете хіба, що це було б щось надприродне? — скрикнув Ввен.

Але дізнатися, про що думав містер Дреґ, в усякому випадку було нелегко; хіба, коли назвав кого загарливим чоловіком, то мабуть уважав його за блазня. Містер Дреґ сидів далі зо східньою непорушністю, поки аж за хвилину авто зупинилося коло призначеного місця. Місце те виглядало досить чудно. Через рідкий ліс вони проїхали на відкриту рівнину. На ній, просто перед ними, була будівля, похожа на аеродром, обведена масивним муром, чи властиво дуже високим валом, щось наче римський табор. Огорожа не була деревляна ні мурована; пильніше придивившись, можна було спостерегти, що зробили її з заліза.

Всі вони висіли з авта; після деяких маніпуляцій, що нагадували відчинювання сейфа, в стіні відкрилися з великою обережністю маленькі двері. На превелике счудовання панотця Бравна, людина на імя Дреґ, не задумувала зовсім іти до середини, тільки неприродно весело попрощалася з ними:

— Не зайду — сказав містер Дреґ — бо це була б за велика радість для Мертена. Він так мене дуже любить, що ще вмер би з радости.

Відійшов, а здивованого панотця пропустили через крицеві двері, що відразу ж, грюкнувши, зачинилися за ним. В середині був великий, добре загосподарований город, веселенький, різнобарвний, але без усяких дерев, кущів чи навіть високих квіток. У його осередку здіймався будинок гарної, навіть імпозантної архітектури, але такий високий і вузький, що нагадував башту. Палке сонце блищало денеде на склі коло даху, але в усій долішній частині будинку зовсім не було вікон. Усюди царила непорочна, блискуча чистота, так гармонізуюча з чистим американським повітрям. Увійшовши у присінок, вони опинилися серед блискучого різнобарвного мармору, металю, емалі, — тільки не було там сходів, нічого, крім місця на вінду між міцними стінами. Доступу до неї берегли два сильні хлопи, що виглядали на перебраних полісменів.

— Трохи скомплікована охорона, знаю — сказав Ввен. — Можливо, вам видасться трохи дивним, панотче, що Мертен мусить жити в такій твердині, не маючи навіть деревини в садку, за якою міг би ще хто сховатись. Але ви не знаєте, з чим нам доводиться вести боротьбу в цьому краю. І мабуть не знаєте теж, що значить імя Брандера Мертена. На вигляд це спокійна людина, що на неї на вулиці ніхто й уваги не зверне; правда, тепер не буває й такої нагоди, бо він виїздить тільки зрідка, й то в закритому авті. Але якби щось Брандерові Мертенові сталося, затряслась би вся земля від Аляски до Канібальських островів. Думаю, ніколи не бувало такого короля чи цісаря, що мав би таку владу над людьми, яку він має. Якби вам запропонували відвідати царя чи англійського короля, ви таки з цікавости приняли б запросини. Може ви байдуже ставитеся до царів і мільйонерів, але таки сила завсіди будить цікавість. Сподіюся, що не буде це проти ваших принципів, відвідати одного з сучасних імператорів, а ним є без сумніву Мертен?

— Зовсім ні — сказав спокійно панотець Бравн. — Це мій обовязок відвідувати увязнених і всіх нещасних у неволі.

Вони замовкли, а Ввен похмурився з якимось чудним кривим виразом лиця. А потім нагло обізвався:

— Ви повинні памятати, що проти нього не звичайні опришки чи члени якоїнебудь чорної руки. Цей Данило Дум — справжній диявол. Згадайте тільки, як він утопив Трента в його власнім садку, а Гордера вбив у його ж таки хаті, а сам пропав безслідно.

Горішний поверх дому з надзвичайно грубими стінами складався з двох світлиць: з одної, до якої вони саме ввійшли, та внутрішньої, що була санктуарією мільйонера. Входили вони саме в першу кімнату, коли з дальшої вийшли два відвідувачі. З одним Петро Ввен привітався — був це його дядько. Дядько був маленький, але міцний і жвавий чоловік, з голеною, ніби лисою головою і таким брунатним обличчям, що, здавалось, ніколи не було біле. Був це старий Крек; звали його звичайно Гікорі Крек, в память більш відомого старого Крека; він набув слави в останніх війнах з червоноскірими. Товариш його був

до нього зовсім подібний: чепурна людина з чорним, наче з ляки, волоссям, з моноклем на чорній стрічці, на імя Бернард Блек. Як Мартенів адвокат Блек відбув з обома спільниками нараду в справах фірми. Ті чотири мужчини зустрілися на середині зовнішньої кімнати й зупинилися на хвилинку для кількох ввічливих слів. Крім них, що ввійшли й вийшли, в глибині кімнати біля внутрішних дверей сиділа в півсвітлі вікна тяжка й непорушна постать широкоплечого мурина. Був це — за американським жартівливим самокритицизмом, так званий „злий чоловік", — придворна охорона, як його називають друзі, чи опришок — на думку ворогів. Ця людина навіть не ворухнулася, щоб привітати когонебудь. Побачивши його в зовнішній кімнаті, Петро Ввен спитав нервово:

— Є хтонебудь у шефа?

— Не роби шуму, Петре, — засміявся його дядько. — В нього є секретар Ввілтен, а цього, думаю, досить. Він мабуть навіть ніколи й не спить, так береже Мертена. Варт він більш, аніж двадцять сторожів. А швидкий і спокійний, як індіянин.

— Ну, про це ти знаєш найкраще — посміхнувся сестрінок. — Пригадую собі твої оповіді про індіян, коли я ще був малий та любив читати оповідання про червоноскірих. Але в моїх книжках червоноскірим індіянам завжди припадала невдача.

— В житті бувало не так — сказав суворо старий пограничник.

— Справді? — спитав чемненький пан Блек. — Я ж думав, що вони малощо могли зробити проти нашої вогнепальної зброї.

— Я бачив раз, як індіянин, що стояв проти сотні вимірених у нього рушниць з одним тільки скальповим ножем, убив білого, що стояв коло мене на фортовім валі.

— Як же він це зробив? — спитав адвокат.

— Кинув ножем, — відповів Крек — кинув ножем раніш, аніж встигли вистрілити. Не знаю, де навчився він тієї штуки.

— Сподіюсь, що ти не навчився того від індіянина — сказав сміючись сестрінок.

— Мені здається, — промовив задумано панотець Бравн — що ця історія має свій моральний сенс.

Поки вони так розмовляли, вийшов з другої кімнати секретар Ввілтен і стояв, чекаючи. Була це бліда, ясноволоса людина з квадратовим підборіддям і спокійними очима, що мали якийсь собачий вираз. Легко було повірити, що він спить одним оком, як сторожлива собака. Сказав тільки:

— Пан Мертен прийме панотця за десять хвилин.

Але й це перебило розмову ґрупи. Старий Крек заявив, що мусить відійти, а за ним вийшли його сестрінок і адвокат; панотець залишився на кілька хвилин сам із секретарем. Велетнянеґра в другому куті кімнати годі було вважати за живу істоту — так непорушно він сидів, повернувшись до них своєю широкою спиною, і дивився на внутрішню кімнату.

— Всю охорону улаштовано трохи скомпліковано — замітив секретар. — Мабуть чули ви, панотче, про того Данила Дума й про те, чому не надто безпечно залишати шефа самого?

— Але тепер він сам? — спитав панотець Бравн.

Секретар глянув на нього поважними, сірими очима.

— На пятнадцять хвилин з двадцять чотирьох годин. Це одинока хвилина, коли він дійсно на самоті, а причина того досить незвичайна.

— Яка саме — спитав гість.

Ввілтен глядів так само уважно, але уста його суворо стиснулись.

— Коптійська чаша — сказав. — Ви може забули, та він ніколи не забуває про неї, та й ні про що інше. Щодо того не вірить він нікому з нас. Вона захована десь у тій кімнаті так, що тільки він може її відшукати, і він не виймає її, доки ми всі не вийдемо звідтіль. Таким чином нам доводиться рискувати впродовж тієї чверть години, покіль він сидить і любується чашею; мушу признати, що це єдине набоженство, яке він практикує. Властиво, великого ризика в тім нема. Я перетворив ціле те місце на пастку й думаю, що й сам диявол тут не ввійде, а в усякому випадку не вийде звідтіль. Якби цей проклятий Данило Дум захотів зложити нам візиту, то напевно мусітиме залишитись і на обід, слово чести! Я сиджу ці чверть години як на розжаренім вугіллі, і якби тільки почув вистріл або відголос боротьби, то натиснув би цей ґудзичок. А тоді електричний струм охопив би кільцем огорожу й кожний, хто хотів би через неї пройти, впаде трупом. Та тут не може бути вистрілу, бо туди тільки один хід, а єдине вікно, біля якого він сидить, на верху башти, гладкої, як намащений кіл. До того ж ми всі тут озброєні.. І якби Дум увійшов у цю кімнату, був би мертвий раніш, аніж встиг би вийти з неї.

Панотець Бравн дивився на килим, моргаючи очима. А потім сказав нагло:

— Сподіваюсь, не образитесь за те на мене, але прийшло мені тепер щось на думку! І то про вас.

— Справді — сказав Ввілтен. — Що ж таке?

— Мені здається, що ви людина однієї думки, — продовжував панотець Бравн — але, вибачте, що це скоріш думка спіймати Данила Дума, ніж захистити Брандера Мертена.

Ввілтен трохи здригнувся, дивлячись на свого розмовця, далі на його суворім лиці появилась дивна посмішка.

— Звідкіль, панотче... що дало вам привід так думати?

— Ви сказали, що якби почули вистріл, негайно пустили б електричний струм, щоб забити ворога-втікача. Але хіба подумали ви про те, що вистріл може бути смертельний для вашого шефа раніш, покіль електрика вбє його ворога. Я не кажу, що ви не рятували б Мертена, якщо б могли, але це, здається, другорядне у ваших думках. Справа охорони розроблена дуже скомпліковано, як ви кажете, і, здається, розробили ви її самі.

Але в ній усе більш призначене, щоб схопити вбийника, аніж врятувати людину.

— Отче Бравне, — сказав секретар своїм спокійним голосом — ви дуже дотепні, але маєте ще щось більше, як саму дотепність. Ви така людина, перед якою хочеться сказати правду. Зрештою, ви її і так почули б, бо тут уже починають жартувати з мене. Всі кажуть, що я маняк, що гоню за цим великим злочинцем; може воно так і є. Але я скажу вам те, чого ніхто з них не знає. Називаюся Джон Ввілтен Гордер.

Панотець Бравн кивнув головою, якби це прізвище все йому вияснило, а Ввілтен говорив далі:

— Людина, що зве себе Думом, убила мого батька й дядька та зробила вбогою мою матір. Коли Мертен шукав секретаря, я взяв цю посаду, бо думав, де є чаша, там раніш чи пізніш буде й злочинець. Але не знав я, хто він, той злочинець, і міг тільки ждати його. Я збирався вірно служити Мертенові.

— Розумію — ласкаво притакнув панотець Бравн. — А чи не час нам зайти до нього?

— А, так — відказав Ввілтен, трохи здригнувшись. Панотець Бравн подумав, що манія мести знову заволоділа ним на хвилину. — Ідіть туди — докинув секретар.

Панотець Бравн пішов просто до внутрішньої кімнати. Однак не чути було звідтіль навіть звуку привітання, царила глуха мовчанка; за хвилину панотець зявився назад у дверях.

В тій же хвилині мовчазний оборонець, що сидів біля дверей, нагло ворухнувся, так ніби щось із великих меблів ожило. Здавалося, що сама поза панотця Бравна стала для нього сиґналом: його голова була проти світла, що падало з вікна, а обличчя в затінку.

— Я думаю, тепер ви натиснете цей ґудзик — сказав священик зідхнувши.

Ввілтен ніби прокинувся з глибокої задуми, зірвався й крикнув уривисто:

— Не було ж вистрілу!

— Так — зауважив панотець -— це залежить від того, що ви вважаєте за вистріл.

Ввілтен кинувся знову вперед і вони обидва ввійшли у внутрішню кімнату. Був це невеликий покій, просто, хоч і чепурно вмебльований. Проти них було широко відчинене вікно, що виходило на сад і рівнину. Біля самого вікна стояло крісло й маленький столик, так наче положеник хотів мати якнайбільше повітря і світла в короткі хвилини насолоди самотою.

На маленькому столику коло вікна стояла коптійська чаша: власник розглядав її видно в найкращім світлі. Варто було на неї дивитись: ясне блискуче світло дня розжаріло в її дорогоцінних каменях тисячами різнобарвних вогників, так, що вона виглядала на прототип святого Ґраля. Варто було на неї дивитися, тільки Брандер Мертен не глядів на неї. Його голова опала назад на спину крісла, грива білого волосся звисала до землі, а го-

стра сизенька борідка піднялася догори: в його горлі стирчала довга, брунатна стріла з червоним пірям на кінці.

— Беззвучний вистріл — сказав панотець Бравн тихо. — Саме думав я нещодавно про новий винахід беззвучної вогнепальної зброї. Але це дуже старий винахід, а проте теж беззвучний.

Потім додав:

— Здається, він не живе. Що тепер думаєте робити?

Блідий секретар зірвався з місця і раптово вирішив:

Ясна річ, я натисну цей ґудзик, — сказав — а коли цього буде мало, щоб убити Даниїла Дума, то переслідуватиму його по всьому світу, поки аж його знайду.

— Вважайте, щоб не пошкодило це нашим приятелям, — замітив панотець Бравн. — Вони не могли відійти далеко, — треба їх покликати.

— Вони всі знають про сталеву стіну, — відповів Ввілтен, — ніхто з них не спробує перелазити її, хіба що... дуже спішився б.

Панотець Бравн підійшов до вікна, через яке, очевидячки, влетіла стріла, й виглянув. Глибоко вдолі лежав город з плоскими грядками квіток і скидався на легко забарвлену мапу. Навкруги було просторо й пусто, вежа підіймалася так високо, що з уст священика впали знову дивні слова:

— Грім з ясного неба! Хтось сказав про грім з ясного неба, про смерть злітаючу з просторів. Подивіться тільки, як далеко все; здається неможливе, щоб стріла могла летіти так далеко. Хіба, що це стріла з неба.

Ввілтен повернувся, але не відповів нічого, а панотець Бравн продовжував далі, наче до себе самого:

— Приходить на думку летунство. Мусимо спитати молодого Ввена... про воздухоплавство!...

— Воно тут досить оживлене — мовив секретар.

— Тут або дуже нове, або зовсім старе знаряддя — замітив панотець Бравн. — Цю справу розумітиме мабуть добре його старий дядько; його мусимо спитати про стріли. Ця стріла виглядає на стрілу червоноскірих індіян. Не знаю, звідкіль її вистрілили. Але пригадуєте собі, що розказував старий Крек? Я замітив, що в тім є своя мораль.

— Якщо б у тім був який моральний сенс, — живо сказав Ввілтен — то був би він хіба в тім, що правдивий індіянин може вистрілити з більшої віддалі, ніж ви гадаєте. Але це дурниця, робити в такому випадку порівняння.

— Не думаю, що ви правильно вивели мораль, — підкреслив панотець Бравн.

Хоч в дальших днях малий панотець, здавалося, зовсім розтанув серед мільйонів пожильців Ню-Йорку, намагаючись бути не чим іншим, як тільки числом на нумерованій вулиці, — то насправді був він впродовж тих двох тижнів цілковито зайнятий покладеним на нього завданням, бо дуже лякався по-

милки правосуддя. І хоч з-поміж своїх знайомих не вирізнював двох-трьох причасних до тієї справи, то проте вспів непомітно покористуватись нагодою і побалакати з двома-трьома, причетними до тієї справи.

Зокрема цікаву балачку мав він зо старим Гікорі Креком. Було це на лавочці в Центральнім Парку. Ветеран сидів, поклавши свої костисті руки на чудово різану палицю з червоного дерева, скопіовану мабуть з якогось індіянського томагавка.

— Так, може це й постріл з дуже далека, — казав він, хитаючи головою, — але я не радив би вам пересуджувати рішуче віддаль, на яку може летіти індіянська стріла. Я знав лучників, що їх стріли летіли наче кулі, й хоч летіли дуже довго, проте напричуд досягали мету. Очевидячки, тепер не чути вже про індіян зо стрілами, тим менш в цій околиці. Але якби випадково був тут зо старим луком у руках один зо старих справних стрільців і якби він скрився за тими деревами яких сто ярдів за стіною Мертена, — то я не ручу, чи благородний дикун не був би здатний пустити стрілу понад стіну в горішнє вікно Мертенового дому, а навіть і в самого Мертена. За давніх часів бачив я ще дивовижніші випадки.

— Немає сумніву, — сказав панотець — ви не тільки бачили, але й робили такі дивні речі.

Старий Крек усміхнувся ніяково та відповів зараз різко:

— Я, це стара історія.

— Люди іноді люблять вивчати старі історії. Сподіюся, що у вашому минулому не має нічого такого, що дало б змогу лихим язикам робити вас причетним до того діла.

— На що ви, панотче, натякаєте? — спитав Крек і його старечі очі зирнули бистро, оживляючи вперше його червоне, деревяне лице, схоже на голівку томагавка.

— Ну так, коли ви добре обізнані з усіма випадками й хитрощами червоношкірих... — почав повільно панотець Бравн.

Крек сидів досі зігнувшись і спираючи бороду на свій дивовижнй костур. Тепер скочив випростований в увесь ріст і стояв на стежці мов войовник, піднявши в руках костур до удару.

— Що? — закричав він хрипко — що за чорт! То ви, панотче, прийшли тут на те, щоб насмілитись мені натякнути, ніби я вбив мойого шурина?

Люди з кількох лавок, розставлених понад стежкою, стали дивитися на тих, що стояли один проти одного посеред алеї і сварилися: один — лисий загарливий малий чоловік, що вимахував своєю дивовижною палицею, мов булавою, і другий — чорний, коротенький і товстенький дрібний панотець, що дивився на того безстрашно й безрушно, тільки кліпаючи очима. Хвилину здавалося, що священик дістане по голові палюгою та що старий ветеран розправиться з ним зо справді індіянською швидкістю. Та тут же появилася показна постать ірляндця полісмена, що простував до ґрупи. Але панотець сказав зовсім спокійно, ніби відповідаючи на звичайний запит:

— Я зробив деякі висновки в тій справі, але мабуть не згадаю про них, доки не скінчу розсліду.

Чи то тому, що наблизився полісмен, чи може від спокійного панотцевого погляду, старий Крек взяв палицю під паху, й, бурмотючи щось непевно, насунув на голову крисаню. Панотець Бравн спокійно попрощався з ним і ніким не здержуваний вийшов парковою дорогою аж до готелю, де, знав, застане молодого Ввена. Молодець зірвався з місця, щоб його привітати. Його міна була ще більше стомлена й непевна, ніж раніш, наче сушила його якась журба. Панотець підозрівав, що його молодий приятель з безсумнівним успіхом тільки що розминувся з правилами останньої новелі в американській конституції. Але з першого слова про його улюблену тему він став слухати досить уважно й непорушно. Бо панотець Бравн почав розмову з того, чи багато в окрузі летунів та, як він навіть помилково думав, що круглий дім містера Мертена, це аеродром.

— Дивно, що ви, панотче, не бачили ні одного з них, коли ми там були — відповів капітан Ввен. — Іноді літає їх там, як мух: ця відкрита рівнина — дуже зручне місце для них, і я зовсім не подивуюсь, коли в майбутньому вона стане розсадником, що так скажу, моїх механічних птиць. Я й сам тут багато літав і знаю мало не всіх, що літали тут під час війни, але тепер притяглося сюди багато людей, що про них я ніколи й не чув у житті. Незабаром, гадаю, з літаками буде скоро те саме, що й з самоходами, і кожна людина у Стейтах матиме свій літак.

— Діставши від Творця — сказав панотець посміхаючись — право на життя, волю автомобілізм, не кажучи вже про летунство. Отже, гадаю, можемо прийняти, що чужий літак міг був якийсь час літати понад тим будинком, і на нього не звертали б злишньої уваги.

— І навіть відома людина, — продовжав панотець — могла б узяти машину, з якої не можна було б пізнати, чия вона. Якби ви, наприклад, літали, як звичайно, містер Мертен і його друзі могли б може пізнати голос мотору; але ви могли б пролетіти дуже близько вікна на чужому літаку, так близько, як цього вам було б треба для якоїсь мети...

— Так, — сказав молодий чоловік, мало не механічно; але зараз же зупинився й відкривши уста, глянув на панотця витріщеними очима. — Боже, — сказав тихо — Боже!

Потім устав з крісла блідий, увесь тремтючи, а все таки глядів на священика.

— Та чи ви збожеволіли? — сказав — чи маячите?

Настала мовчанка, а потім Ввен знову заговорив швидким шиплячим голосом:

— Отже ви, панотче, прийшли сюди, щоб висказати здогад, що...

— Ні, тільки на те, щоб дістати здогади — сказав панотець Бравн, вставши. — Я поробив деякі висновки, але краще буде тепер не казати про них.

Вклонився Ввенові з однаковою деревяною ввічливістю і вийшов з готелю на дальшу свою цікаву мандрівку.

Смерком тієї ж днини, темними вулицями й сходами, що блукають, поки аж спадуть до ріки, завела його ця мандрівка в найстаршу й дуже неправильно будовану частину міста. Просто під кольоровою ліхтарнею, що визначала вхід до марного китайського ресторанчика, він зустрівся з людиною, що її бачив уже й передтим, але на всякий випадок не в такім стані, як ось тепер.

Містер Норман Дреґ, як і давніш, дивився на світ суворо з-поза своїх окулярів, які, здавалося, обводили частину його обличчя наче якоюсь скляною маскою. Але, за вийнятком тих окулярів, його вигляд дуже змінився за той місяць, що проминув з часу вбивства. Тоді, як замітив панотець Бравн, Дреґ був так елеґантно одягнений, що аж нагадував манекена за вікном кравецької майстерні. Тепер та вся зовнішність змінилася на гірше, так наче б манекен змінився на опудало. Він мав іще циліндер, але побитий і погнутий, його одежа була обшарпана, а ланцюжок від годинника й інші прикраси зникли.

Проте панотець звернувся до нього так, ніби вони тільки що вчора зустрічались, і не вагаючись сів поруч нього на лавці дешевої харчівні, що до неї Дреґ саме йшов. Але не панотець розпочав перший розмову.

— Ну й що ж, — пробурмотів Дреґ — пощастило вам відімстити за свого святого й блаженного мільйонера? Відома річ, усі мільйонери святі й блаженні; то ж можна прочитати що другий день у часописах, як то вони жили за науками родинної біблії, що її читали вже на колінах у матері. Ех — якби вони вміли вичитати з родинної біблії те, що треба, матусі здивувалися б та й мільйонери теж, гадаю. Ця стара книжка має багато великих стародавніх жорстоких поглядів, що їх тепер не визнають; якась мудрість камяної доби, що її поховано під пірамідами. Подумайте собі, панотче, що хтось скинув би старого Мертена з його вежі і видав на жир псам; це не було б гірше від того, що стрінуло Ієзавель. А хіба не порубано Агава на шматочки, хоч він і був делікатний? Мертен усе своє життя поступав делікатно, чорт би його побрав, аж врешті став такий делікатний, що вже й ходити не міг, тільки їздив. І Божа стріла влучила його так, як про це могло стояти в старій книжці, і побила його смертельно на верху вежі на очах всіх людей.

— На всякий випадок, стріла була матеріяльна — докинув його товариш.

— Піраміди теж матеріяльні, але вязнять міцно мертвих фараонів, — посміхнулася людина в окулярах. — Можна б, гадаю, багато дечого сказати про ті старі матеріяльні релігії. За тисячі років залишилося старе каміння з вирізаними на ньому богами й володарями з натягненими луками й такими рухами, що, здається, ніби вони справді могли напинати камяні луки. Може це й матерія, але яка матерія! Чи дивлячись на ті старі східні взори й речі, не подумали ви собі інколи, що старий Господь Бог, наче якийсь темний Аполльон, розсилає чорні лучі смерти?

— Коли б це було так, — відповів панотець — то мусів би я Його назвати іншим іменем. Але ніяк не думаю, що Мертен погиб від чорного луча чи від камяної стріли.

— Ви мабуть думаєте, що він святий Севастіян, убитий стрілою, — посміхнувся презирливо Дреґ. — Мільйонер мусить бути мучеником. Звідки ж ви знаєте, панотче, що він на те заслужив? Ви мабуть не надто багато знаєте про того свойого мільйонера. Отже дозвольте собі сказати, що він заслуговував на це тисячу разів.

— Добре, — сказав лагідно панотець Бравн — тож чому ви не вбили його?

— Хочете знати, чому я його не вбив — сказав Дреґ, дивлячись на нього здивовано. — Ну, ну, гарний же з вас тип священика.

— Ну, чого там — сказав панотець Бравн, ніби відпекуючись від якогось компліменту.

— Здається, ви хочете тим сказати, що це я його вбив — забурчав Дреґ. — Ну, що ж, докажіть те! А що до нього, то, гадаю, це не велика втрата.

— Навпаки, велика — різко відповів панотець. — Велика для вас. І тому ви не вбили його.

І вийшов з кімнати, а людина в окулярах, роззявившись, дивилася довго за ним.

Минув місяць, поки панотець Бравн відвідав удруге дім, де третій мільйонер став жертвою Даниїла Дума. Найбільш заінтересовані в тій справі відбували саме щось у роді наради. На першому місці сидів старий Крек, праворуч його сестрінок Ввен, ліворуч юрист. Велетень з рисами африканця, на імя, як виявилося, Гарріс, теж був приявний як свідок. Руда, гостроноса особа, прізвищем Діксен, була представником якогось Пінкертена чи іншої якоїсь приватної детективної аґентури. Панотець Бравн сів смирно на порожнє місце коло неї.

Вся преса світу була переповнена вістками про катастрофу фінансового потентата, міцного орґанізатора великого промислу. Та від невеличкої купки осіб, що були біля нього в момент його смерти, мало чого дізнався б. Дядько, сестрінок і синдик заявили, що вони були вже поза зовнішнім муром, коли вдарили на тривогу. Сторожі, що були при обох виходах, дали, хоч не надто ясно, таку саму відповідь. Тільки з одним ускладненням треба було числитися. Виявилося, що в момент Мертенової смерти, чи то перед тим, чи то по тім, якийсь сторонній блукав коло входу й хотів бачитися з містером Мертеном. Слуги не могли зрозуміти гаразд, чого він хоче, бо мова його була дуже неясна. Але потім видалось це дуже підозріле, бо сторонній казав був, що лиху людину може знищити однісінька слово з неба.

Петро Ввен нахилився наперед. На його худому обличчі заясніли живо очі. Сказав:

— Закладаюсь, що це був Норман Дреґ.

— Хто це такий Норман Дреґ? — спитав його дядько.

— Це я й сам хотів би знати — відповів Ввен. — Я навіть раз спитав його просто про те, але він має цікавий спосіб викручуватись від кожного запиту, наче зручний шерміст відпаровувати удари. Викрутився, звертаючи розмову на майбутнє летунства. Я йому ніколи не довіряв.

— Що ж це власне за людина — спитав Крек.

— Він містаґоґ — сказав священик із невинним посміхом. — Їх тепер багато розвелося, всі ті, що натякають вам у паризькій каварні, буцімто вони зняли занавісу з Ізиди або знають тайну Стонгенжу. Для такого випадку, як оцей, вони завсіди мають якесь містичне пояснення.

Гладка чорна голова містер Бернарда Блека похилилася чемно до промовця, але її усміх був непривітний.

— Я ніяк не думав би, панотче, що ви ставитесь вороже до містичних пояснень — сказав він.

— Зовсім навпаки, — відповів панотець Бравн і кивнув йому приязно головою. — І тому саме можу з ними не погоджуватись. Кожний фальшивий правник може обдурити мене, але не обдурить вас, бо самі ви юрист. Кожний дурень міг би передягтися за індіянина і вмовити в мене, що він одинокий ориґінальний Гастявата, але приявний тут містер Крек відразу його здемаскував би. Якийсь шахрай міг би вмовити в мене, що знаменито знається на летунстві; але не піде йому те з капітаном Ввеном. Так воно й з іншими справами. Саме через те, що я знаюсь трохи на містиці, не треба мені містаґоґів. Справжні містики не ховають тайн, а навпаки, відкривають їх. Вони виносять їх на денне світло, і, дарма, що ви їх побачили, вони все таки залишаються тайнами. Але містаґоґи держать свої ніби тайни в пітьмі; коли ж ви знайдете їх, побачите, що це буденна дрібничка. Але в тім випадку, признаю, Дреґ мав на гадці щось зовсім реального, коли говорив про вогонь із хмар і громи з неба.

— Що ж саме? — спитав Ввен. — Думаю, що за ним на всякий випадок треба стежити.

— Так, — відповів повільно священик — він хотів, щоб ми вважали це вбивство за чудесне саме тому, бо... ну тому, що він знав, що тут ніякого чуда не було.

— А, — прошипів Ввен — я так і думав. Просто кажучи, він і є той злочинець.

— Кажучи просто, сказав спокійно панотець — то він злочинець, що не допустився злочину.

—Це по вашому значить „кажучи просто”? — ввічливо спитав Блек. — Прошу, може, вияснити це простіше.

— Тепер ви скажете, що я містаґоґ, — сказав панотець Бравн, трохи збентежений, але широко посміхаючись. — Це був тільки випадок. Дреґ не зробив злочину, то значить того саме злочину. Мав тільки один злочин на сумлінні, а саме шантаж, і для нього то блукав ось тут. Але він зовсім не хотів, щоб хтонебудь дізнався про його тайну, або щоб смерть Мертена висушила джерело його приходів. Зрештою, про нього можемо ще

поговорити пізніш. Тепер хочу тільки, щоб не стояв нам на шляху.

— На якому шляху? — спитав адвокат.

— На шляху до правди, — відповів священик, спокійно дивлячись на нього.

— Чи хочете тим, панотче, сказати, що знаєте, панотче, правду? — виїкав адвокат.

— Гадаю, так — скромно відповів священик.

Настала раптово тишина.

— Де ж тут подівся секретар Ввілтен?! Він повинен тут бути! — різко крикнув нагло Крек, наче без звязи з тим, що говорено.

— Зустрічаюсь з містером Ввілтеном — сказав поважно панотець Бравн — і просив його потелєфонувати до мене сюди близько цієї години. Можу сказати, що ми прояснили цю справу воднораз із ним.

— Коли, панове, працюєте разом, то все гаразд, — пробурчав Крек. — Він був завжди як собака на сліді того несхопного злочинця, отже розумно було вести розшуки разом із ним. Але, коли ви, панотче, знаєте всю правду, то як ви, до дідька, дійшли до неї?

— То ваша заслуга в тому — відповів священик, дивлячись мяко на запального ветерана. — Одна дрібниця в вашому оповіданні про індіянина, що кинув ножем у вояка на валах форту, навела мене на правильну дорогу.

— Ви вже це говорили — сказав Ввен здивовано — але я не бачу в тих двох випадках нічого спільного, хіба те, що убийник кинув стрілу і влучив нею у людину на верху дому, схожого на форт. Одначе стріли тут не кинено, а вистрілено й летіла вона здалеку. Не бачу, що виходило б з цього для нас?

—Боюся, що ви не зрозуміли головного моменту в оповіданні — вияснював панотець. — Річ не в тім, що одна зброя може нести далеко, а друга ще дальше; річ у тому, що знаряддя вжито до бою неправильно. Люди з форту Крека думали про ніж як знаряддя до рукопашного бою і забули, що його можна кинути як спису. Інші знову думають, що даного знаряддя можна вжити тільки як списи до кидання, забуваючи, що його можна вжити й до рукопашного бою. Мораль того оповідання така: коли ніж можна вжити як стрілу, то й стрілу можна вжити як ніж.

— Очі всіх дивилися на священика, але він говорив далі тим самим легким безжурним тоном:

— Природно, ми заходили в голову, хто міг пустити стрілу у вікно, чи здалеку вона прилетіла і т. ін. А тим часом правда така, що ніхто стріли не пускав і вона зовсім через вікно не влетіла.

— А як же вона туди потрапила? — спитав похмуро темноволосий юрист.

— Хтось приніс її туди з собою, гадаю — відповів панотець Бравн. — Таку стрілу не тяжко з собою принести й сховати.

Хтось мав її в руках, коли стояв при Мертені в його кімнаті. Хтось устромив її в Мертенове горло як ніж, а потім спробував дуже інтеліґентно розмістити все так, щоб відразу всі стали думати, що стріла влетіла у вікно наче птах.

— Хтось, — сказав старий Крек голосом важким, як камінь.

Пронизливо й настирливо задзвонив телєфон. Апарат був у сусідній кімнаті; панотець Бравн кинувся туди мерщій, поки ще хто інший і поворухнувся.

— Що це все значить? — скрикнув Петро Ввен, дуже схвильований і стривожений.

— Казав, що жде телєфону від Ввілтена — відповів йому дядько млявим голосом.

— Мабуть Ввілтен — замітив адвокат тому тільки, щоб перервати тишу.

Та ніхто йому не відповідав, поки нагло не повернувсь панотець Бравн, несучи відповідь.

— Панове, — сказав він, сідаючи на своє місце — ви самі просили мене, щоб я дізнався правди в тій загадці. А знайшовши її, й мушу її розказати, не намагаючись зовсім полегшити несподіваний удар. Коли людина суне ніс у таку справу, годі їй когонебудь ощаджувати.

— Я гадаю, — сказав Крек, розбиваючи мовчанку, яка настала після панотцевих слів, — виходить, що когось з нас обвинувачують або підозрівають.

— Всіх нас можна підозрівати, — відповів панотець Бравн, — і мене також, бо я знайшов тіло.

— Певна річ, що нас підозрівають — гостро сказав Ввен.

— Панотець Бравн вияснив мені ввічливо, як то я міг облягати з аеропляну вежу.

— Ні, — відповів священик усміхаючись — це ви самі мені описали, як би ви це зробили. Було дуже цікаво.

— Він, здається, гадав також, що це я вбив Мертена індійською стрілою — пробурчав Крек.

— Я вважав це за майже неможливе — сказав панотець, скривившись. — Мені прикро, коли я так неповоротно це робив, але я не мав іншого шляху, щоб простежити правду. Важко собі уявити щось неймовірніше, ніж припущення, що капітан Ввен летів на великій машині біля вікна в саму хвилину вбивства і ніхто цього не помітив. Так само неймовірне, щоб поважний старий пан грався в індіянина й ховався за кущами з луком і стрілами, щоб убити людину, яку він убити міг всотеро простіше. Але я мусів переконатися, чи не мають вони якої спільноти з тим убивством; тому то й мусів я їх обвинувачити, щоб доказати їх невинність.

— Як жеж ви доказали їх невинність? — спитав зацікавлений адвокат Блек, нахиляючись наперед.

— Тільки через хвилювання, яке вони виявили, коли я їх обвинувачував, — відповів запитаний.

— Як це?

— Коли мені личить так висловитися, — спокійно продовжав панотець — то я вважав за відповідне підозрівати їх і всіх. Я підозрівав містер Крека й капітана Ввена, себто я допускав можливість чи ймовірність їх провини. Я сказав їм, що дійшов до деяких висновків; тепер скажу, які це були висновки. Я впевнився, що вони невинні з їх поведінки в моменті, коли вони переходили з несвідомости до обурення. Поки вони не догадувались, що їх обвинувачую, самі давали мені матеріял до обвинувачення. Вони просто пояснили мені, як могли б зробити злочин; і тоді раптово помітили з гнівним криком, що їх обвинувачую. Вони спостерегли це вже після того, як дали матеріял, але все таки раніш того, поки я їх обвинувачував. Отже винуватець не поступив би так ніколи в житті. Він або був би розярений і підзорливий з самого початку, або вдавав би несвідомість і невинність до самого кінця. Але він ніяк не починав би з того, щоб погіршити з початку своє становище, а потім, обурившися, з гнівом заперечувати гадку, яку він сам допоміг викликати. Це може трапитись тільки з тим, хто справді не помічає, що він наговорює на себе. Свідомість убийника завсіди пересадно хороблива, чула й не дала б йому спочатку забути про свій звязок зо справою, а потім догадатись і заперечити його. Отже відразу виключив я тих панів з тієї причини, інших з іншої. Так, наприклад, секретаря... Але тепер хотів би говорити про що інше. Слухайте, панове, тільки що Ввілтен телєфоном дозволив мені сказати вам важну вістку. Думаю, що всі, панове, знаєте, хто був Ввілтен і кого він переслідував.

— Я знаю, що він слідив Данила Дума й не заспокоїться, доки його аж знайде — відповів Петро Ввен. — Я чув, що він син старого Гордера й хоче пімстити його смерть. На всякий випадок він певно шукає тепер цього чоловіка, Данила Дума.

— Отже — сказав панотець Бравн —, він знайшов його.

Петро Ввен скочив зворушений.

— Убийника? — крикнув. — Уже його заарештували.

— Ні, — сказав поважно панотець Бравн. — Я сказав, що справа поважна, поважніша, ніж думаєте. Боюсь, що бідний Ввілтен узяв на себе велику відповідальність. Боюся, що покладе її і на нас. Вистежив злочинця й тепер, коли нарешті спіймав його, взявся сам виконати на ньому правосуддя.

— Ви хочете сказати, що Данило Дум.. — почав адвокат.

— Хочу сказати, що Данило Дум не жиє — докінчив панотець. — Дійшло до дикої боротьби і Ввілтен убив його.

— Не можу лаяти Ввілтена за те, що вбив такого злочинця,

— Добре зробив — гаркнув Крек.

особливо, коли брати на увагу пімсту — згодився Ввен. — Це все одно, що розчавити гадюку.

— Я не погоджуюся з вами, — сказав священик. — Усі ми виголошуємо інколи романтичні сентенції в обороні лінчу й безправства. Але твердо вірю, що, коли б ми втратили свої закони й свободу, ми пожалували б за ними. До того, вважаю за нельо-

ґічне боронити морду, що його довершив Ввілтен, не спитавши навіть, чи не було чогось, що виправдувало б злочини Данила Дума. Навряд, чи Дум був простий убийник. Може це був деґенерат, опанований манією, що мусить мати чашу. Може бути, що він спершу вимагав-жадав її, грозив, а врешті вбивав тільки після боротьби, — обидві жертви знайдено поза їх домами. Отже проти вчинку Ввілтена говорить саме те, що тепер ми ніколи вже не вспіємо дізнатись, як дивився на цю справу сам Дум.

— Надокучило мені вже вислухувати ці всі сантиментальні виправдування негідника й злочинця, — скипів Ввен. — Коли Ввілтен убив злочинця, то добре зробив і годі про дальше розводитись.

— Справедливо, справедливо, — потакував йому дядько, киваючи головою.

— Обличчя панотця Бравна стало ще поважніше, коли він поволі звів очі на всіх.

— Ви справді всі так думаєте? — спитав. Але поки ще поставив той запит, усвідомив уже собі, що він англієць і на чужій землі. Певно, він був серед приятелів, але все таки чужинців. У їх крові палав неспокійний вогонь, чужий його нації, гарячіший палкий дух західнього народу, що вміє повставати й лінчувати, але передовсім єднатися. І відчув, що вони вже обєдналися.

— Добре, — сказав зідхнувши панотець Бравн — виходить, ви остаточно даруєте тій людині його злочин, чи теж акт мести нещасного чоловіка. Супроти цього я можу, не боячись за нього, розказати вам більше про цю справу.

Він раптово підвівся на ноги. І хоч приявні не зрозуміли значіння того руху, здалось їм, що атмосфера в кімнаті змінилася, наче похололо.

— Ввілтен убив Дума цікавим способом — замітив.

— Як? — спитав нагло Крек.

— Стрілою — відповів священик Бравн.

В довгій кімнаті сутеніло. Денне світло зосереджувалось іще тільки коло великого вікна, при якім умер мільйонер. Сливе автоматично очі всіх звернулися в тім напрямі, ніхто не промовив і слова. Врешті роздався голос старого Крека, наче крякання, хрипко й уривчасто:

— Що це значить? — Що це значить? — Брандера Мертена вбито стрілою і цього негідника теж стрілою...

— Тією самою стрілою — сказав панотець — і в ту саму хвилину.

Знову деякий час царила грізна душлива мовчанка. Врешті молодий Ввен почав:

— Отже, кажете, панотче...

— Я кажу, що ваш приятель Мертен і був Данило Дум — сказав рішуче панотець Бравн. — Іншого Дума не найдете на світі. Ваш приятель Мертен мав манію на пункті коптійської чаші, молився до неї щодня, як до божка. Ще замолоду вбив він справді двох людей, щоб дістати її, хоч, гадаю, що ті вбивства були

припадковим моментом під час грабежі. В усякому разі він дістав чашу. А цей Дреґ мусів знати про те й шантажем діставав од нього гроші. Ввілтен знайшовся в Мертена для зовсім інакших причин. Гадаю, що дізнався правди вже тоді, коли був у Мертена секретарем. На кожний випадок, у цьому домі, в цій кімнаті його переслідування закінчилося й він убив убийника свойого батька.

Довго ніхто не відзивався. Потім старий Крек забарабанив пальцями по столі, і врешті промимрив:

— Брандер мусів бути божевільний. Так, певнісінько, був божевільний.

— Але, великий Боже! — спалахнув Ввен. — Що нам тепер робити? Що нам говорити? Це зовсім інше діло! Що зробимо з пресою і великим промислом? Брандер Мертен був щось наче президент або римський папа.

— Так, я теж думаю, що тут є різниця, — почав тихим голосом адвокат Блек. — То змінює...

Панотець Бравн ударив рукою в стіл так, аж склянки на ньому задзвеніли. Здавалося, що це залунала містична чаша, яка все ще стояла під вікном.

— Ні, — закликав він різко, як вистріл з пістоля. — Тут нема ніякої різниці! Я дав вам змогу пожаліти нещасливого Дума. Доки ви думали, що це звичайний злочинець, не хотів з вас ніхто мати для нього милосердя, всі ви були за особистою пімстою. Ви всі стояли тоді за тим, що його слід було вбити як дикого звіра, не вислухавши його публично. Ви казали, що дістав він заслужене. Добре! Але коли Данило Дум дістав заслуженину, то добра вона також і для Брандера Мертена. Виберіть або вашу дику справедливість, або нашу скучну законність, але — на Боже милосердя — нехай це буде або рівне безправство, або рівне право!

— Ніхто не відповів; тільки по хвилині адвокат відізвався:

—А що скаже поліція, коли дізнається, що ми хочемо простити злочин?

— А що вона скаже, коли я їм розкажу, що ви його справді толерували? — спитав панотець. — Ваша пошана для права, містер Блек, приходить досить пізно.

Після павзи закінчив він уже лагідніш:

— Особисто, я готов сказати правду, коли до мене звернеться за тим відповідна влада. А ви, робіть, як знаєте. Але це фактично мало що змінить. Ввілтен подзвонив мені, щоб сказати, що я можу вам виявити його визнання, бо, коли ви почуєте правду, він буде вже безпечний.

Не поспішаючись, підійшов поволі до вікна і став біля маленького столика, при якім умер мільйонер. Коптійська чаша була на тім самім місці. Якийсь час священик стояв там, приглядаючись їй, як горіла всіма барвами веселки на тлі голубої безодні неба.

Юрій Липа

ЧАКЛУН ІЗ ХУТОРА

I

Саме кермував тоді Гетьманщиною з доручення Петербурзького уряду князь Микола Репнін-Волконський. Цей довголітній правитель Гетьманщини (від 1816 до 1834) був своєрідним наказним гетьманом останньої в XIX. столітті держави українців. Репнін, як це вказав історик (*Мих. Антонович*) на прикладі його попередньої реґенції в Саксонськім королівстві (1813—1814), умів „зростися і зжитися з бажаннями й потребами дорученої йому країни". Розсудний і веселий цей реґент Гетьманщини потрапив нераз зрозуміти почування української еліти, а навіть викликати серед них симпатію своїми проєктами щодо відновлення козаччини. До козацтва, як до добровольчого війська, привязував кращі бойові й моральні якості, аніж до розповсюдненої тоді наємно-професійної системи. Був князь Микола „штатсгальтер", як його ще інакше звали, помпатичний, блискучий, енерґійний адміністратор, з любовою до деспотизму і люксусу, дуже схильний до підхлібств та лестощів — і надавався до гетьманства не гірше, як якийнебудь король Неаполітанський до свого королівства. В державі, що нею кермував князь, було, як ствердила тоді прислана з Петербургу комісія для дворянських справ, до 100.000 українських шляхтичів з документами. Як бачимо, того нашвидку перелицьованого з козацької старшини дворянства, був не менший відсоток, як хоч би і в тодішній шляхетській Польщі.

Серед тієї соли землі Гетьманської найбільшу ролю відігравали українські вельможі, сильні своїм багатством і своїми впливами в столиці сюзерена. Недармо одному з них, меценатові мистецтва на щадкові Гедимина, присвячує тодішній поет-шляхтич свою „Оду до князя Куракина".

Маґнат Дмитро Трощинський (1754—1829) належав до старого роду, дід його був небожем гетьмана Івана Мазепи. Скінчивши Пресвітлу Київську Академію, поїхав до Петербурга, де став сенатором, далі членом державної ради, в рр. 1802—1806 міністром уперше, а в 1814—1817 удруге міністром російської імперії. Останні дванадцять літ свого життя пробув у Кибинцях на Миргородщині. Портрет пензля українця В. Боровиковського віддає прегарно пиху і розум старечого лиця з орлиним носом із дугастими, гетьманськими бровами, і знудженими, високодумними очима, що стільки бачили низьких, злочинних, а може й великих подій у крові й грязі. За спиною вельможі намалював Боровиковський обстанову кабінету міністра: мармурова Мінерва на троні з берлом і яблуком та олійний образ, — св. Софія на високих, гористих берегах широкого Дніпра.

Приїхавши з Петербурга, Трощинський-міністр, створив із своїх Кибинець своєрідний товариський центр Полтавщини, „Атени тих часів", як згадує Куліш. Свого часу Дмитро Трощинський був тут повітовим маршалом козацької шляхти, тепер він

приваблював гостей до себе гостинним комфортом, тонким смаком у частуванні і препишними забавами. В Гетьманщині міг з ним порівнятись тільки маґнат з Качанівки, висококультурний Григорій Тарновський, так само хлібосол і меценат мистецтва.

Послухаймо тих, що знали й бачили Кибинці: Скаллонову, Шенрока й інших.

„Тут був вічний бенкет у свято і в будний день. Кожний, коли б він тільки не підїздив до Кибинець, уже здалеку починав розрізняти звуки домашньої оркестри, що все більш зрізничковувалися, виразнішали, гучнішали, і вкінці перед мандрівцем виростав величавий палац Трощинського разом з дуже численними фліґелями і службовими будівлями". „Внутрі було багате урядження — повно образів, порцеляни, бронзи і мармуру; були так само колєкції золотих монет і медалій". „Дім цей був подібний більше до велетенського клюбу чи готелю, аніж до домашнього вогнища. Все в нім було по-великопанськи, в надмірі, скрізь блищала краса і витонченість. Впродовж цілого року гостей у Кибинцях було так багато, що зникання одних і зява других були майже незавважні у цім хвилястім морі. Більшість із них мали своє приміщення з найрізнішими вигодами... лише на обідний дзвінок мали збиратися в докладно визначеній годині. Перед обідом гості, ґрупами розсівшися в столовій залі, напружено чекали господаря. Вкінці зявлявся вельможний пан Дмитро, блискуче одягнений, завжди в ордерах і биндах, задуманий, суворий, з виразом нудьги або втоми на розумнім, старечім обличчі. Величність, присвоєна за часів придворного життя, природжена йому роля господаря і постійні вияви надмірної пошани з боку оточення надавали йому вигляд короля серед цієї маси людей. При цьому всьому це була дуже добра людина, готова кожному помогти чи кимсь заопікуватись".

Однак цей владний король Кибинецької Савої говорив мало і тільки коротко, звисока. Його улюбленим зайняттям підчас прийнять було розкладання ґранпасіянсу. Гамір гостей, що бавляться, лестив його вухо, — коли ж (що бувало дуже рідко) не було в палаці великого зібрання, маґнат робився похмурий і давав знак слугам. Тоді анфілядою безшумно розчинялися двері заль, і в глибині палацу на естраді квартет, чи оркестра наповнювали залю могутніми зльотами Бетговена. Потім Бетговена зміняв дзюркотливий, янгольський Моцарт, потім італійські композитори, — володар Кибинець у світлі свіч сидів сивий і простий, спершися на тонку тростину з позолоченою голівкою, мов на скипетр. Довкола нього і коло ніг його сиділи його численні блазні, скороходи, актори, убогі родичі, челядь.

Серед тих убогих далеких родичів також сиділа прегарна, темноока, екзальтована пані з роду Косяровських, а на її колінах — подібний до неї, але слабовитий, скрофулічний її син-семиліток. Як широко розплющував він очі на блиск і пишноту володаря, як вхлинало його вутле дитяче тільце потужні хвилі музики, гимну владі, як мимохіть зпишна простувався він на низькі

поклони гостей. Бо в його жилах так само плила маґнатська кров, як і в Трощинського: дід його викрав і оженився з донькою бунчукового товариша Семена Лизогуба*), маґната і рідного внука самого гетьмана Скоропадського, а зятя переяславського полковника Танського. Малий Никоша теж почував себе спокревненим з владою. Пізніш він згадує про свої дитячі часи в листі до матері: „Я памятаю: я нічого в дитинстві сильно не відчував, я дивився на все, як на речі, сотворені мені на догоду. Нікого спеціяльно не любив, крім вас і то лише завдяки натурі. Я дивився на все безпристрасними очима". (Лист з 2/X. 1833).

Старий Трощинський, що кінчав тут свій вік, теж умів дивитися на все тільки без пристрастей. Спокійно дивився він на забави. Два тижні тривала в нього маскарада під час різдвяних свят, щодня по обіді були живі картини-шаради й несподіванки, майже щодня грав театр українські песи, що їх так любив вельможа. В тих песах грала і його красуня донька, і його зять, князь Хилков, і внуки Василя Капниста, що то їздив ще недавно просити помочі німецьких володарів проти Петербурзької монархії. По кожнім представленні були балі.

Якийсь артилерійський офіцер, москаль, їхав до полку з відпустки. Трапив на іменини Трощинського і спорудив пре- гарний фаєрверк.

Його вже не випустили до полку з Кибинець: три роки просидів він там, бенкетуючи і пускаючи штучні вогні.

Та не забави втішали найбільше Трощинського, — його, міністра скороспілої російської імперії, бавила найбільш нужденність і глупота людської натури. Що то за забава для знудженої і владної натури, що вже все в життю пізнала, на старість з висока оглядати дрібязкові і смішіні відрухи малих людських істот! Він тримав блазнів.

Загляньмо ж до палацу в Кибинцях.

„Хтонебудь із гостей вважає, що прийшов час розважити господаря. На сцену зголошується хтось із блазнів і починає потішати товариство своїми вибриками. Але він або повторюється в дотепах, або дотепи вже знані і не бавлять. Треба придумати щось нове, що ще не знудилося. Тоді на такі випадки зявлялися до того спеціяльні блазнедразнителі, що їх не бракувало при різноманітному складі скибинецьких гостей. Чого тільки вони не виробляли, щоб догодити значному вельможі! Наприклад, крім знаного блазня, старого льокая, Романа Івановича, звертав на себе увагу жалюгідний, півбожевільний отець Вартоломій. Він був центром кпин, знущань, а навіть штурханів розбещеної юрби. Мало того, винайшли спеціяльну розвагу, — бороду блаз-

*) Цей Семен Лизогуб був нащадком Якова Лизогуба, ґенерального бунчужного (обозного), що про нього читаємо в „Літописці" (1506—1742) під роком 1711. „Хан Кримський Аслам Ґірей з ордою в слободах бил, де два городка, Стариї і Новії Водологи взявши, в неволю людей забрал, которих уже в Крим проводячих, Яков Лизогуб одгромил і в Полтаву препроводил".

ня припечатували ляком до столу і приневолювали його з різними викривляннями й рухами витягувати її по волосинці... Одного разу на приїзд архиєрея блазнедразнителі напутили отця Вартоломія сказати привітальну промову. Промова була дійсно приготовлена і на згіршення одних, а на лукаву радість других блазень урочисто почав її виголошувати. Архиєрей слухає і метикує. Вкінці, як уже не було сумнівів, перериває блазня: „добре, дуже добре! решту договориш чушкам (свиням)!" (Шенрок).

Але навіщо вельможі Трощинському дратувати власних, платних блазнів, — гроші нераз з найліпших людей роблять блазнів!

„Підчас свят Трощинський розважався різними дивницями. Між тими дивницями було й кидання дукатів в велику шостивідрову бочку, повну води. Кожний, хто спустився в воду в повному одязі і зібрав там усі дукати, діставав ті дукати на власність. Багато було на теє охотників із простолюддя, та бували й люди більш чи менш освічені. З тих багатьох мало кому вдавалось вхопити на дні бочки всі дукати, більша ж частина виповзала з бочки, мокра до нитки, і лише з кількома, а не всіма червінцями. Тоді з досадою мусіли кидати дукати назад у бочку. Колись рискнула і кинулась в бочку навіть духовна особа, але невдатно: не вхопила тільки одного червінця, намучилась порядно, намочила шовкову рясу, ще й змушена була кинути назад до бочки пять чи шість дукатів.

А вгорі, на бальконі з гостями сидів Трощинський і тішився". *(Пащенко).*

Той бальком то не був просто бальком з маґнатом і його прибічниками. То з висоти дивилася найвищість. Ця сива, старша людина, що півпризирливо, півпоблажливо дивилася там на діл — то був представник влади, з якою не можна було сперечатися, влади, що на неї тільки можна було зводити очі з просьбою, і вірою. Таємничий, далекий Петербург, цар, сам Бог мабуть дав своєї авреолі цьому вельможі, такому неподібному до всіх людей Миргородських, Пирятинських чи Полтавських. Одягнений у блискучий шамерований убір, в сяєві ордерів, бинд і звізд, неспішливий і витончений мовчки стояв в шляхетнім володарнім півсмутку цей вельможа і дивився холодно на тих, що були під його стопами.

Ось вони, ці всі постаті з українського довкілля, — тут і побут села, і звичайність містечка, і міщанськість провінції. Все запобігливе й низьке: або занадто вюнке й порське, або занадто неповоротке, важкоходне. Тут і пяниці-дяки, і писарчуки-брехунці, і широкоштанні гречкосії, і посполитство, і шляхетство, і гетьманські сердюки, і броварники, і малі хлопята в полотняниках з сопілками, і сякі-такі сини. І духовні особи, та вже є й чиновні, всякі реґістратори й комісарі. Все жадібне і все готове служити Владі. Що для них найважніше, цій ревії масок, цьому походу сильветок, що фосфоризує своїм малим нікчемним і смішним прагненням жити? „Гроші й відзначення, ця блискуча привабли-

вість для дерев'яних ляльок, що звуться людьми". Гроші й відзначення! прагнувши їх дістати, вогниками фосфоризують нужденні душі людей — на долі, людей місцевих.

А згори в блакитному світлі рівно світиться постать людини влади, людини з Петербурга.

— Петербург і місцеві!

Малий хлопчик, що так часто стояв коло своєї матері на бальконі Трощинського, малий Микола Гоголь Яновський від наймолодших літ запамятав собі цей образ світу: нагорі потужна, розумна, зичлива для нього абсолютна влада у сяєві, музиці й люксусі, на долі — жадібні, метушливі, смішно заклопочені, запобігливо уклінні, малі душі людські.

З цим образом світу він почав свідоме життя. Той образ у нім був сильніший від усіх пізніших теорій і навчань.

Була це дуже слаба, хоровита й худа дитина, цей малий Яновський! Аж у третьому році він почав говорити. Постійно був завязаний хусткою, бо з вух йому текло, а лице і руки були в червоних скрофулічних плямах. Його незрівноважена мати водно бідкалась над ним, і він добре знав, як бояться батьки за його життя. І він сам боявся життя, а перші враження його дитинства були звязані з почування жаху.

„Мені було років пять — оповідає він. Я сидів один в Василівці. Батько й мати пішли. Зіставалась зо мною одна бабусяня нянька, та й та десь зникла. Сутеніло. Я притулився в кутку софи і серед цілковитої тиші прислухувався до стуку довгого ополоника старовинних дзиґарів. Шуміло в вухах, щось присувалось і знов кудись відходило. Чи ви повірите, що мені вже тоді здавалось, що стук ополоника, то стук часу, що відходить у вічність. Раптом не голосне мявкання кішки порушило гнобительний супокій. Я бачив, як вона, мявкаючи, обережно підкрадалась до мене. Я ніколи не забуду, як вона йшла, потягуючись, а мякі лапи злегка постукували об підлогу пазурками, і зелені очі іскрились недобрим світлом. Жах охопив мене. „Кицю, кицю" — забурмотів я, щоб себе підбадьорити, зіскочив, схопив кітку, що легко віддалася мені в руки, побіг у садок, де кинув її в став і кілька разів, коли вона хотіла виплинути і вийти на беріг, відштовхував її палем. Мені було страшно, я дрижав". *(Смирнова).*

Цей внутрішній страх перед життям був віссю його натури. І сама його релігійність від дитинства повстала з почуття страху.

„Я ходив до церкви — пише він матері — тому, що мені наказували, або носили мене; але стоючи в ній, я нікого не бачив, крім риз, попа і обридливого ревіння дячків. Я хрестився тому, бо бачив, що всі хрестяться. Але одного разу — я живо, мов тепер, пригадую цю подію — я просив вас розповісти про страшний суд, і ви мені, дитині, так гарно, так зворушливо, так зрозуміло розповіли про ті блага, що чекають людей за чеснотливе життя, і так переразливо, так страшно описали муки грішників, що це струснуло і розбудило в мені цілу чутливість...". (Лист з 2/X. 1833).

Хвороба і думка про смерть ніколи не покидають його. Щороку він ще підлітком пише листи з ґімназії до батьків то „в мене боліли груди, що я ледве міг дихати" (Лист із 6. IX. 1821), то „я був небезпечно хворий" (Лист із 10. X. 1822). Це привчило його до почуття самотности й страху майже безнадійного, привчило його бути далеко від людей, не сподіватися від них нічого.

Зрештою, як підліток, присланий до інтернатної ніженської середньої школи він не почував себе добре. Його товариші, ліцеїсти, що переважно походили з багатих шляхетських родин, аристократи, висмівали і його хоровиту зовнішність, і його манери, і вбогість. „Гоголю самому прикро було і тому, що був хуторнім однодворцем, і тому, що був негарний. І над цим усім ми сміялись і відкидали в нім всяку можливість здібностей... Замкненість у нім доходила до найвищого ступеня. Хто б інший зміг перенести стільки кпин, скільки їх від нас переносив Гоголь?" *(В. Любич-Романович).* Через свою озлобленість і замкненість прозивали його товариші „т а є м н и ч и м к а р л о м" або „м е р т в о ю м и с л і ю", бо він не хотів перед ними висловлювати своїх думок.

Не даремно писав і сам ґімназист Гоголь до матері: „Навряд хто переніс на собі стільки невдячностей, несправедливости, дурних, смішних претенсій, зимного презирства і т. ін. Я все зносив без закидів, без скарг"... (Лист з 1. III. 1828).

О, як він інколи ненавидів своїх товаришів! „Бувало, Гоголь то кричить козлом, ходячи у себе по покою, то піє півнем серед ночі, то порощить свинею, сховавшись десь у темному кутку. І коли його питали, чому він наслідує звірята, він відповідав: »я волю бути один у товаристві свиней, аніж серед людей«. Така неґація була в нім щодо виміни думок серед людей" — жаліється на нього у спогадах один із колишніх ґімназійних товаришів.

Гоголь не дуже приставав із своїми товаришами, здається, що ліпше себе почував серед сидух і крамарів Ніженського ринку. Одначе одного з ґімназистів, так само хоровитого, як він, полюбив. „Ні до кого моє серце — пише він — так не привязалось, як до тебе. Від самих початків нашого перебування ми вже зрозуміли один одного, а дурнота людська рано нас зріднила; ми разом висмівали їх і разом обдумували плян нашого будучого життя". (Лист до Висоцького 17. I. 1827.).

Тільки будуче життя приваблювало молодого хлопця: в сучасному він ненавидів і висмівав товаришів, він з презирством ставився до школи. Учителі його самі кажуть, що він нічого від них не навчився. „Гоголя знали ми тільки, як лінивого, хоч можливо й не бездарного юнака, що не зволив навіть російської ортоґрафії навчитися" *(Кульжинський).* „Я стратив надармо шість літ" — каже Гоголь до матері, кінчаючи ґімназію. А в листі до дядька одночасно півжартом підкреслює, що він не пропаде в житті, бо знає кравецтво, трохи куховарства, трохи кімнатного малярства.

В школі крім замкнености, виробив він собі ще „залізну терпеливість", що нею хвалиться в листі до матері. Головним же його змістом була — м р і я.

Бо, і що взагалі для нього — оточення і ґімназія, і само місто Ніжин? Ніхто не відвідує нашого бідного Ніжина, ми зовсім, мовляв, в іншім світі, старім і забутім" (Лист з 30. IX. 1825). Нещасний, амбітний і лінивий він читає. „Я читаю про подорожі до всіх країн" — нотує він перед кінцем ґімназії.

Він має цю країну мрій, він вибрав її вже з дитинства. „Ще з найдавніших часів, від майже немовлячих років, я горів невгасним пильнуванням зробити життя моє корисним для добра держави...". „Уві сні і на яві мрію про Петербург, а з ним разом і службу державі...". (Лист з 26. II. 1827).

— В Петербург, в Петербург туди рветься душа моя! —із стогоном говорить він тодішньому знайомому.

— Куди ж ви — на цивільну, чи на воєнну службу?

— Що вам скажу? До цивільної не маю охоти, а до військової — відваги.

— Кудинебудь треба ж; не можна не служити.

— Певне, але... — і Гоголь замовк" *(Стороженко).*

Ось нарешті кінчає він остогидлу ґімназію. Він уже знає, куди він піде. На службу в юстиції. Вуйкові, Косяровському, пояснює, чому так. „Я перебирав в памяті всі стани, всі ранґи в державі і спинився на однім — на юстиції. Я бачив, що тут роботи буде найбільше, що тут тільки зможу я бути благодійством, тут тільки зможу бути дійсно корисним для людства". (Л. з 3.X. 1827).

Але ми знаємо, чому він хотів піти в юстицію. Він покидав низьку юрбу, місцеву ієрархію, покидав ніженських і їм подібних блазнів, він постановив виплигнути, станути на тій високості, де стояв, облитий благословенством влади з Петербурга, Дмитро Трощинський, колишній імперський міністр юстиції!

Він мав досить цих місцевих людей: він їхав до Петербурга. По владу і значіння.

II

Своїй ентузіястичній, закоханій в нім матері, цей девятнадцятилітній хлопець сказав просто, що він сподівається в Петербурзі заробити 6.000 рублів, це — перше, а — подруге, поклопотатись у Петербурзі, щоб Україну цілком звільнили від усіх податків.

Однак перед самим собою пан Яновський не дуже довіряв петербурзькому кліматові. Був забобон, що в Петербурзі усім українцям випадає волосся. Для певности, їдучи туди, панич з Яновщини поголили собі голову.

Прочуття не ошукало його, — прикрий видався йому Петербург по приїзді.

Пише він до матері — „Петербург мені видався зовсім не такий, як я думав. Я його уявляв собі далеко гарнішим і пишнішим" (Л. з 3. I. 1829). Він живе там матеріяльно зле, без розваг, „як у пустині". Ба, часто-густо не їсть обідів, „сидя в холодній кімнаті". Він вигукує: „Як тут не взятися за розум, за здогади на те, щоб здобути цих проклятих, підлих грошей, найгіршого, що є на світі". (Л. з 30. IV. 1829.

До канцелярій він ще не поспішає, йому не хочеться „переписувати старі нісенітниці і глупоти панів столоначальників". Він блукає по найрізніших визначних людях і установах. Там, де його приймають, зявляється його хуторянська-паничівська сильвета.

„Я побачив — пригадує *Мундт* — молоду людину дуже непривабливої поверховости, з підвязаною чорною хусткою щокою, в не дуже елеґантнім уборі. Молода людина якось незручно вклонилась і досить несміливим голосом запиталася, чи його можуть представити директорові театрів?"

Молодий Яновський грав у Ніжині аматорські ролі, але тут його висміяли і не прийняли на сцену. Не пішла справа і з малярством. Може література піде?

В одному з журналів умістили його першу поезію „Італія", але далі там якось не пішло. Він тоді ж звертається до рептильки „Північна Пчола", до її редактора поляко-росіянина, Тадея Булгарина, шпига й доносителя, співробітника російського III-го відділу. Це була брудніша пригода. Оповідає про це Булгарин:

„В передпокою задзвенів дзвінок і в кімнату увійшла молода людина, бльондин, невисокий, ударив ніжкою об ніжку і подав папір.

Булгарин попросив відвідувача сісти і почав читати поданий папір, це були похвальні вірші, що в них журналіста порівнювано з Вальтер-Скотом, Аддісоном і т. ін".

Далі Булгарин оповідає, що ніби пройнявшись долею убогої молодої людини, „близької до відчаю", вже по двох днях дав йому працю в канцелярії своєї понурої інституції. Гоголь мав ніби деякий час там діставати гроші. Однак швидче випадало б, що молодий арґонавт з Яновщини не вступив до брудної діри жандармів, бо майже одночасно в листі до матері пише: „Я в Петербурзі можу мати посаду, але якісь дурні людські забобони і нехіть мене затримували". (Л. з 13. VIII. 1829).

Така пригода мусіла пригнобити амбітника. Цілком прибила його історія з виданням (під псевдонімом — *В. Алоф)* „ідилії в картинах — Ґанц Кюхельґартен". Річ ту написав він мабуть ще в Ніжині, і з неї либонь юнак Никоша сподівався і почестей, і грошей. Тим часом висміяв її критик Полєвой, а потім і Булгарин, як річ „одоробляну, потворну, необдуману". Рецензія появилася 20-го липня, 21-го липня молодий ідиліст збирає з книгарень і палить всі примірники „Ґанца", 23-го липня приходять гроші від матері на заплату боргу в банку, 24-го Гоголь, присвоївши собі ці гроші, виїздить до Німеччини і пише листа до матері, повного гіркости й пристрасти.

„З жахом озирнувся я і зясував собі своє жахливе становище. Абсолютно все на світі було для мене чуже, і життя, і смерть однаково нестерпні, і душа не могла мені пояснити, що їй діється".

Він оповідає, що якась примара кличе його. Може так виглядає Фортуна?

„Це божество, але злегка одягнене в людські пристрасті.

Лице, що його надзвичайний блиск вмить таврує серце-очі, що борзо пронизують душу; ніхто з людей не перенесе їх сяєва, що наскрізь пропалює".

В погоні за привидом Фортуни він вибирається морем до Лібеку, „великого, надморського міста Німеччини — як пояснює матері — знаного зо своїх торговельних зносин в цілім світі".

Він їде через Швецію, Борнгольм, Данію, їде в Лібек, потім на два тижні до Травемінде і — вертається. Своїм знайомим пояснює, що лікувався, стан для нього частий.

Вертається до Петербурга і грає з долею в карти далі. Він же, як каже один тодішній його товариш у Петербурзі, „умів достосувати засіб до цілі, удатно вибрати засіб і, дуже добре укриваючись, досягнути цілі". *(В. Гаєвський).* Рік минув, як він у Петербурзі: він не має посади, ані нічого не здобув. „Зимно і без життя зустрів я новий рік — пише він 1. І. 1830. Прихід його був завжди урочистою хвилею для мене. А який то буде для мене цей рік? Не переміняться почування мої".

Врешті дістає нужденну посаду, ще впродовж року кілька нужденних лекцій по домах багачів і аристократів. Так само впродовж року видрукували кілька його статейок і леґендуанекдоту „Бісаврюк".

Таких анекдот він знав більше: пристойні і непристойні, оповідав він їх своїм землякам дуже дотепно.

З цих своїх молодих, як і він сам, урядовців, він навіть склав свій гурток: Прокопович, Данилевський, Пащенко, Кукольник, Базилі, Гребінка, Мокрицький. Більшість з них також трохи літературничала, а Мокрицький був одним із найздібніших молодих малярів у Петербурзі.

Серед чужих він також мав успіх, як оповідач: „На загал у його жартах було багато ориґінальних підходів, висловів, змісту і того особливого гумору, що він є власністю тільки українців". *(С Аксаков).*

Ще більший успіх усміхнувся до нього, коли видруковано цілу збірку таких анекдоток, чи, як казав Пушкин, „казок", — тобто „Вечорів на хуторі". Ним зацікавились передовсім петербурзькі урядовці-українці. Раз заглянув до нього земляк, цензор і професор, і таке занотував у себе: „22. квіт. 1832. Був на вечері у Гоголя-Яновського, автора дуже приємних, особливо для українця „Повістей пасішника Рудого Панька". Це — молода людина років 26-ти, приємної поверховости. Одначе в обличчі є порція лукавсва, що не викликає довіря до нього. *(А. Никитенко).*

Зацікавилися і сфери літературні росіян, і університетські, педаґоґічні, бо ж молодий автор мав уже кращу посаду учителя в інституті для панянок-дворянок. Плетньов, найвизначніший тоді педаґоґ, сантиментальна і наївна постать, подивляє в Гоголі передовсім „пристрасний потяг до педаґоґіки".

В душі самого Гоголя тоді, як кажуть свідки, „змінність настроїв виявляється передовсім у швидкій будові і руйнуванні плянів".

Професора з Москви, Поґодіна, запевняв той молодий учитель, що завдяки його педаґоґічним методам нема в нього таких учениць, щоб училися незадовільно. Крім того цей молодий самоук, що не знав мов і нічому перед тим не навчився, в захопленності самим собою, обіцяє ошоломленим петербурзьким і московським знайомим професорам відкрити нові обрії: „Я привезу вам чисто своє, що його приготую до друку. Це буде всесвітня історія і всесвітня ґеоґрафія в трьох, або в двох томах під заголовком „Земля і люди". Одночасно молодий хвалько пише матері, що він розмовляє з самою царицею, а також, що його особу відзначують дружбою титуловані пані.

Але ще так не є: він не сягнув вище понад петербурзьких журналістів і педаґоґів. Так само не відкрив він Америки в педаґоґії, ані не написав власної енциклопедії.

Зате уперта праця над власними спогадами з дому й нотатками дає йому багато. Анекдотки, що він досі писав, йому самому не імпонують: „Ви питаєтесь про Диканські „Вечори"? Чорт з ними. Я не видаю їх удруге... Додавати казок не можу... Ні, я стою в бездіяльності й нерухомості. Дрібного не хочеться, велике не видумується (Л. з 1. II. 1833).

Це приходить реакція глибших елементів його душі: його воля бунтується, — як то? чи ж випадає йому мати такі нужденні „успіхи": леститися до всяких, часто мізерно-духих людей, хоч і вищих російських урядовців, удавати з себе педаґоґа й енциклопедиста, людей, що до них мав не багато пошани, смішити казками й анекдотами? І так до кінця життя? Він приїхав до Петербурга по владу і значіння, а здобув тут розголос літературного забавлювача, може й блазня. Чи вже справді варто продавати себе Петербургові для цього?

Але він уже був близький до великого. Ще в липні 1833 р. він пише до патріота-українця Максимовича: „Я такий тепер застиглий, счерствілий... Уже рік, як я — ані рядка. Як не приневолюю себе, даремно"...

Ця павза скінчилась за кілька місяців... І раптом розриваються петербурзькі канцелярські тумани і молодий шляхтич-фантаст з Полтавщини бачить перед собою вогненне обличчя слави свого краю.

Зближається переломовий рік у житті Гоголя — 1834. В листопаді 1833 р. він пише знову до Максимовича: „Коли б ви знали, які страшні перевороти діялися в мені, як сильно роздерте моє нутро! Боже, скільки я перепалив, скільки перестраждав! Та тепер я сподіваюся, що все знову заспокоїться і я буду знову діяльний, чинний. Тепер я взявся до історії нашої єдиної, бідної України... Мої думки починають литися тихіш і стрійніш. Мені здається, що я напишу її, що я скажу багато того, чого до мене не говорилось".

Саме орґанізовано тоді Київський Університет: Максимович пропонує Гоголеві, щоб здобував там для себе катедру історії. „Я теж думав, — пише Гоголь: туди, туди! В Київ, в древній, прекрасний Київ! Він наш, він не їхній, — правда? Там, бо

довкола нього діялись події старовини нашої. Я працюю. Я всіма силами стараюсь: але на мене находить страх: ану ж я не встигну!"...

Ану ж не встигне вернутися він до батьківщини? Ану ж великости не довершить, і змарніє тут серед урядовців, в нікчемності карєризму? Ні.

„Я завчасу тішуся, коли уявляю, як закиплять мої праці в Києві. Там я витягну з глибин багато речей, що їх я вам не читав іще. Там скінчу я історію України... (Л. з 23. XII. 1833).

Історія та буде в шости малих томах, або в чотирьох великих.

„Я цілий тепер занурився в українську і всесвітню історію; одна й друга — вони в мене посуваються... Ух, брат'! Скільки тепер приходить до мене думок! Та ще яких видатних! повних, свіжих!.. Українська історія в мене надзвичайно скажена, та й іншою вона бути не може. Мені закидають, що стиль у ній уже занадто гарячий, не по історичному палючий і живий; але що то за історія, коли вона нудна! (Л. з 11. I. 1834).

Він поспішає, він дає вже оповіщення до часописів про свою „Історію Українських Козаків", докладно описуючи, як розповість він нарешті докладно про зріст „войовничого народу, що має всі ознаки надзвичайної ориґінальности характеру й великих чинів".

Одночасно він порушує всі пружини в Петербурзі, щоб дістати київську катедру історії. За нього просять у міністра визначні люди, як він пише.

А в глибині радість підносить його на найвищий щабель особистої гордости, він починає писати свою найбільше повну українську річ, роман „Гетьман". Може то його предки по батькові — духовні, по матері — аристократи промовляють в двох перших постатях роману: в зляканому, приземному священикові і в таємничій постаті володаря, уосібленню гордости. Може це кінець анекдоток хуторянського дячка і початок нового життя, життя творчого й незалежного? Гоголь посилає до друку розділ з того роману під заголовком „Крівавий бандурист". Катедра в Києві, історичний роман, нова концепція козаччини, — чи це все вдасться?

Напередодні нового року 1834, в Петербурзі, Гоголь цілий у сумнівах пише свій „Виклик ґенія", звертається до власної творчої сили з просьбою роздерти завісу будуччини, вказати йому шлях його розвою. „Таємничий, невисловний 1834! Де накреслю я себе великими трудами? Чи серед цієї купи накиданих один на одного домів, громогких вулиць, киплячої меркантильности, — цієї огидної купи мод, парад, урядовців, диких, північних ночей, блиску і ганебної безхарактерности? Чи в моїм прекраснім, старовиннім, обітованнім Києві,... опоясанім моїм прегарним, чудовим, південним небом..., там, де мій чистий і бистрий, мій Дніпро. Чи там?..."

Його бідна душа не даремно була неспокійна. Урядницька столиця не звикла була випускати зо своїх рук тих здіб-

них, що можуть їй ще придатись. А тим більше тих, що могли б звернутися проти неї самої із своїми „повними" думками про „скажену історію" приспаного краю. Наївні ентузіястичні листи Гоголя занепокоїли його опікунів. Вельможа Жуковський і інші справді розмовляли з міністром освіти, але іншим вислідом потішили неспокійного юнака: Гоголю запропонували спочатку катедру в Московськім, а коли він відмовився, то в Петербурзькім університеті. Одночасно йому підкреслили, що для людей з його формальними кваліфікаціями, це взагалі вийняток *(Никитенко).*

Гоголь вагається. Тоді приходять для нього відзначення і нагани. Він дістає від цариці брилянтовий перстень як нагороду „за визначні праці". (Видко, що Жуковський не дармує!). З другого боку професор Поґодін суворо картає його за задум „Історії". Молодий урядовець відповідає досить послушно: „Картання ваші за моє оповіщення (про видавництво історії українських козаків) я мав честь отримати. Це правда, що я написав його зовсім не подумавши". В цім самім часі цензор відкидає „Крівавого бандуриста", бо в нім багато висловів та й сама тема „з морального боку є непристойна". О, який цей Петербург зробився моральним, і то спеціяльно в українській історії! В цензора „Гетьмана" викликав навіть „не жах, а просто огиду".

Вкінці приходить несподівана і страшна вістка від Максимовича, що катедру в Києві вже обсадили. Несподіваний патріот, що писав про „своє тверде слово", ще дивується у відповіді, в листі, але вже заспокоюється: „Ех, жаль, справді жаль! Ти бачиш, що сама доля озброюється проти мене, щоб я не їхав до Києва". (Л. до Максимовича з 8. VI. 1834).

Кості кинено. Петербург затримує письменника. Далі це вже подробиці, що Гоголь деякий час пробував викладати у Петербурзькому університеті. І те подробиця, що таки вернувся до своїх „казок"...

Чи Гоголь знав про те, що його властиво приневолили залишитися в Петербурзі? Чи почуття протесту не приходило до цієї бідної душі хоч би впродовж того фатального для нього 1834. року?

Може висловом протесту була почата ним тоді драма з анґльо-саксонської історії „Альфред"? Це єдина його спроба із всесвітньої історії, взята звідтіль може для більшої свободи перед цензурою. Король Альфред з Уессексу в тяжких для Англії часах бореться з наїздниками-данцями, визволяє свій народ, стає реформатором і будівничим дуже ідеалізованої держави. Може з підсвідомости нащадка гетьманів вийшла ця його політична утопія?

Може так само з підсвідомости зявилась у нього та раптовна нехіть до російських бояр. Якраз тоді писав він до одного з авторів історичних російських пєс, Поґодіна: „На Бога, додайте боярам хоч трохи глупоти на їхні обличчя. Це — необхідне. Повинні бути обовязково смішні. Що більш титуловані особи, що вища кляса, то вона дурніша... А докази на те маємо в наших часах". Це — проблиск ненависти до всіх тих Жуковських, Пуш-

кінів, Дубельтів, Плєтньових, тих царедворців, що його ошукали, відіпхнули від Києва Вічного Міста. Це вислів зламаної туги за іншою великістю, що її міг би дати йому той Київ.

Це, може, вислів болю, що знову в нім, в його творчості, має переважати хуторянський дячок із своїми анекдотками, що він знову має забавляти, як блазень під бальконом володаря, імператорський Петербург.

III

Але він уже залишиться в тому „Санкт Пітербурху" і буде служити. Буде писати в дячківському, лестивому стилі листи до своїх „бояр з глупими обличчями", щонебудь в роді „О з якою б насолодою змітав би я власним волоссям пилюгу з чобіт Ваших,... ліг би коло ніг вашого превосходительства і ловив би жадібним вухом пресолодкий нектар з уст Ваших" (до Жуковського в 1831) — і буде тим „боярам" служити. Хоч нераз ненависть до тієї всієї механічної ієрархії і автоматичних заслуг вибухає в ньому зо страшною силою і тоді він раптом немов будиться з криком: „Росія, Петербург, сніги, підлі люди, департамент, катедра, театр, це все снилось!" (Л. з 1837).

Тим часом там на хуторі його мати з захопленням згадує його імя; не даремно засоромлений син пояснює своїм поважним знайомим, що вона „дітей своїх кохає до засліплення і взагалі границь не має". Бідна, засліплена мати в адорації сина не має справді границь — з упоєнням говорить про нього всім і кожному, про його надзвичайні здібності, приписуючи йому авторство всіх важніших винаходів тих часів, — і пароплави, і залізниці. Аж син у листі прикрикує на неї: „Який я ґеній — я тільки людина зо здоровим розумом, не зовсім дурна..." (Л. з 12. IV. 1835. р.).

Він знає, що він робить, він пише дещицю для розваги людської. „Я видумував — пише пізніш він про той період свого життя — цілком смішні лиця і характери, ставив їх у думці в найсмішніші ситуації... Ось походження тих моїх перших творів, що вони декого приневолювали до сміху... Може з роками... веселість ця зникнула б, а з нею вкупі й моє письменництво". (Авторська сповідь).

Рік минає по його бундючній спробі закорінитися в Києві-Місті і покинути духовий Петербург — аж ось виходить його збірка „Миргород", що має в собі „Повість про сварку Івана Івановича й Івана Ничипоровича" та „Тараса Бульбу". Цей „Миргород", хоч ще багато в ньому є з попередніх казок-анекдот, це — п р о щ а н н я з У к р а ї н о ю.

То не було прощання з Україною, як із землею, як із людьми і краєм. До кінця життя він любив зустрічатися з українцями-інтеліґентами, а навіть може волів їх від москалів *(Берґ)*. Про страви українські і про звичаї чи одежу він міг годинами розмовляти з веселим Щепкином. В московському побуті він любив те, що було подібне до України. „Любив дивитись, як заганяли

товар додому. Це йому пригадувало Україну". *(Смирнова).* Він міг по тридцять разів повторювати куплет якоїсь української пісні в захопленні *(Куліш)* і міг говорити, що в нім українські пісні „викликають ясновидіння минулого". (Л. з 25. VIII. 1839). Він в несподіваному захваті міг сам ударити „гречаники" чи пройтися ґальопадою гопака. Він любив і свою землю. Десь на пасіці на хуторі він спробує з пасічником поговорити на душеспасенні теми. *(О. Гоголь*-П о л о в н я). Кілька місяців перед смертю його опановує потяг до повороту на українську землю („їхати чи не їхати до своїх?"), хоч він і вмирає в Москві. Хто знає, може й його потяг до Італії, до Риму повстав в його очах (як шістьдесять літ пізніш в очах В. Самійленка) з подібности Італії до України? Пригадаймо слова його сопутниці: „В Римській кампанії... пригадується щось рідного, може степ України" *(Смирнова).*

А проте, коли його спитала та ж сопутниця, яка в нього душа: українська, чи російська? — він відповів: не знаю. (Л. з 24. XII. 1844).

Бо в нього не була вже жива душа українська, він забив її одною постановою, в і н н е х о т і в з а н е ю п р и з н а т и б у д у ч ч и н и. Він не хотів мати обовязків супроти неї, думка бо про будуччину вимагає обовязків в сучасному.

Його духовий „український елємент був завжди охоче звернений до всього, що носило відбиття стародавности". Він любив українське минуле, але вже як „завмерле минуле України" *(Анненков),* минуле, хоч славне, та вже таке, що більше не відродиться.

Може його Мати-Україна тільки заснула в хуторянстві, але по році 1834. він кожним своїм творчим чином повторював: „Вона вмерла!" Кожним своїм дотепом-баєчкою підкреслював: „Гляньте! Так смішно Вона вмерла!"

Власне вся понурість збірки „Миргород" у тому, що він показує те славне минуле в постаті запорожця Тараса Бульби і одночасно дає безславне з а к і н ч е н н я того минулого, безсильну постать хуторянина Івана Нечипоровича Довгочхуна в „Повісті про сварку".

В кількох словах схоплює цей звязок *Андрей Бєлий* в своїй найнемилосерднішій книжці про Гоголя („Майстерство Гоголя", 1934). »В „Миргороді" супротиставлені обіч кінець виспівливого „вчора" (України) з початком безспівного „сьогодні" — Тарас Бульба з Довгочхуном; Довгочхун виглядає, як Тарас, що зліз зо свого сідла і розлінюхувався на своїм хуторі, описаний сатирично, з кепкуванням; зате Тарас це мов патріотично оспіваний Довгочхун, що виконав свій обовязок і пішов до війська, мабуть із побором 1812. року. Виснажена баба з „Повісти", що виносила на двір провітрювати „злежані одяги", винесла і синю козачку, що її шив для себе Іван Нечипорович, коли приготовлявся „піти з побором до війська і запустив був собі вже й вуса"; виснажена баба виволікла, „постогнуючи і тягнучи на собі старовинне сідло з обірваними стременами, з витертими шкуряними кобурами для

пістолєтів, з чапраком колись вогненного кольору, і з золотим шиттям" („Повість"); це сідло історичного Тараса«... *(А. Бєлий).*

Що більше! сама боротьба тристакільового Бульби написана так, що вона льоґічно мусіла б дати у висліді — сон такого ж тристакільового Довгочхуна. Бульбі, запорожцеві, у Гоголя вільно битись лише з поляками та кримцями. Бульба, бючися з ними всіма, мов памятає, що це тимчасове, що „підійметься з російської землі... цар!" („Тар. Бульба") і потім він, Бульба, і вся його Україна не будуть спеціяльно потрібні. Він тільки епізод. І дійсно цар, як мертвий місяць, сходить над Україною, і в зимнім блиску лежать там, як сонні гипопотами в джунґлях, хуторянські довгочхуни і миргородські свині. Він, Гоголь, утікає від України, як від „жахливої тиші" („Старосвітські поміщики"), як від „нудно жить на світі, панове!" („Повість про сварку"). Чи не носить він, письменник, сам у собі тиєї тиші і нудьги? Ні, відповідає Гоголь, тиша і нудьга в цьому краю тому, що він перестав жити, — ось я доведу це перед цілим світом своїм „Миргородом".

І коли в „Миргороді" є ще згадка про історичність того народу, що з нього вийшов колежський асесор Микола Гоголь, то все інше має свідому, чи підсвідому тенденцію підкреслити, що тепер, за його часів, колеженського асесора в чинній службі, вищезгаданий цей народ уже не має ані історичности, ані можливостей розвою.

Як підставу до докладних обчислень утрати історичности міг би мабуть подати пан асесор ту хвилю, коли він рішився раз назавжди творити Петербург. Він не оглянувся більше від тиєї хвилі. Він ішов вгору, як здавалось йому.

Ішов туди, де був палац влади — Росія.

(Продовження буде).

В. Королів-Старий

НА МОГИЛУ ДОСТОЙНОЇ ЛЮДИНИ

Багато можна й багато слід сказати про славного нашого професора Степана Смаль-Стоцького. Ні початок його клясичної автобіоґрафії („Немолів"), ні ті здебільша дрібні замітки та формальні статті, що появились по його смерті, як некрольоґи — далеко непропорціональні до втрати для української нації. На перший погляд це ніби аж дивно: тепер звуть його „найвидатнішим" з наших учених, людиною, що започаткувала цілу епоху в житті однієї вітки українського народу, й дають йому всякі інші епітети в суперлятивнім ступні, а тим часом за життя про нього згадували куди менше, як про всяких нині живих „великанів", про яких перше по них покоління не згадає, що вони колись жили на світі і так страшенно „двигали" наперед ту чи іншу галузь української

справи. Тому дозволяю й собі кинути листочок лавру на свіжу могилу тієї Достойної Людини[1]).

Хоча ласкава доля ще замолоду зводила мене з великою кількістю визначніших українських діячів з різних земель, однак з проф. Степаном Стоцьким довелося мені зійтись аж в році 1919-му, на чужині, в Празі Чеській. Професор тоді заступав уряд З. У. З. і враз зо своїм секретарем, давнім празьким еміґрантом — з фаху лісником та залізничником — дуже успішно виконував функції дипльомата, дарма, що може якраз між своїми різноманітними здібнощами не мав саме однієї: здібности „дипльоматичного" єднання з людьми. Таж усі його здібності покривала ціле життя одна головна: почуття патріотичного обовязку. Тож, мовляв, „волій, Варваро, бо треба!" — і Степан Стоцький протримався на становищі відповідального дипльомата, доки аж прибула в Прагу дипльоматична Місія У. Н. Р., якій з радістю відступив він свої функції. Але ж, передати — передав, однак участи в місії не відцурався і в ролі радника ще довго ходив до місії, де й... пролив не одну гірку сльозу. Говорю не метафорично, але — дослівно. Та це — не тема моєї замітки.

З першої зустрічі між професором і мною навязалась взаємна приязнь, що й не урвалася до його смерти. Симпатію до нього я мав ще, так мовити, „поза очі": не раз чував про нього в Україні. Найбільше ж ту симпатію підогрів у мені Симон Петлюра, що цінив професора мабуть вище за всіх інших своїх сучасників. Свого часу я публікував, що в році 1918. Петлюра вважав Степана С.-Стоцького за одинокого кандидата на першого президента Української Народньої Республики. Та ж, і без тієї суґестії постать професора враз притягла мене до себе, бо ж відразу пізнав я в ньому той тип українця, що завжди був мені найприємніший і найцікавіший. Вже при першій зустрічі професор видався мені цілком неподібний до жадного з тих буковинців, що їх довелося пізнати раніш. Але ж і потім, коли я довідався, що С. С.-Стоцький з походження галичанин, пригадав я собі, що поміж моїми галицькими знайомими був тільки один, подібний до нього вдачею, тобто людина того ж покрою — Остап Нижанківський. Приглядаючись далі, пересвідчився я, що це людина того ж самого типу, немов відбитий з однієї форми, що були: Микола Садовський (Тобілевич), Борис Грінченко, Марко Кропивницький, Микола Лисенко, Олександер Бородай, Віктор Петрушевський, Віктор Піснячевський — та ще небагато різних дітей Тараса Бульби, Остапових братів. Був це тип Лицаря Запорізького, ґеніяльно закреслений Миколою Гоголем та Тарасом Шевченком. Тип, очевидно, і самим тим письменникам дуже близький духом і кровю.

Хоч я обертаюся вже понад 40 літ поміж українськими людьми, та ж поза вище згаданими — знаю дуже мало таких

---

[1]) Пишу виключно з памяті без жадних документів, крім кількох професорових листів, писаних до дружини та до мене. Тож неточності тут не виключені. Але загальний настрій, беручи імпресіоністично, цілком відподає правді. В. К.

„лейстрових" козаків. То ж мабуть люди того типу вже дуже рідкі поміж нами. Тому — здається мені — найдетальніший портрет Степана Смаль-Стоцького бажаний не тільки, щоб виявити належну пошану до його світлої памяті, але ж буде й вельми цікавим документом для прийдешніх ґенерацій. Бо ж ті ґенерації матимуть дуже мало матеріялів, з яких зможуть правдиво уявити собі найцікавіший український тип минулого часу, живі взірці якого ще були і є в нашій добі, але так скоро вимирають.

Що ж особливо характеристичне було в тій своєрідній людині?

З погляду фізичного був це чоловік досконало розвинутий з типовими властивостями нашої раси. Вищесереднього росту, кремезної будови, з сильними мязами рук і ніг, з великою грудною кліттю. Тобто міг довго йти в поході; вхопивши в руки ворога, мав силу не випустити його живого; і не задихнувся б швидко під водою, маючи в роті очеретяну дудку. Мав тверду й рівну ходу, а при ній тяжко звалити чоловіка навіть несподіваним ударом ззаду. Руку в пальцях мав міцну, дарма, що з дитинства тримав у ній переважно перо, однак напевне негірше міг би втримати карабелю чи й... булаву. Рухи в нього були прудкі, й ще по шістьдесятьох роках життя умів майстерно крутнутись на повних 180° на оклик чи в небезпеці. Око — гостре, ясне, видюче. Самозрозуміло, що мав гарний вус, мабуть ніколи не вражений бритвою, без уваги на загальну моду. Голос — гнучкий, співочий, здібний до великого („полевого") покрику. Співав радо до старих літ. Говорив виразно, способом розказовим, добірною літературною мовою, хоча й з реґіональними наголосами. Сміявся радо, щиро, отверто й глибоко. Легко розсмішувався і легко вертався до стану поважного або й до цілком сумного. Мав велику схильність до плачу. Інколи в його очах появлялись сльози і при подіях радісних, не лише — сумних.

Такий був Степан Смаль-Стоцький назовні. Якщо він ходив би у жупані з шаблею й у червоних чоботах з острогами, ніхто не сказав би, що то постать з маскаради, але була б то людина, що тільки в тій одежі могла б „почувати себе вдома".

З його фізичним портретом в повній згоді була і його психіка. Яку вдачу мав малий Степанко, видко з його спогадів про Немолів: був то бездоганний кандидат на запорожця. Мені довелося бачити професора, коли він підходив уже до другого кінця своєї життєвої дороги. Annos ad sexaginta natus, цей чоловік зазнав пребагато прикрощів, однак іще й тоді мав незвичайно веселу вдачу, рухливу, непосидючу, повну охоти до життя, як мають правдиві пікніки. Дуже любив товариську гутірку за шклянкою вина, гутірку з жартом, з перцем. Легко запалювався, підносив голос, легко дратувався. Однак за хвилину вже вертався до цілком спокійного настрою, враз входив у настрій діловий, поважний або й глибоко драматичний. Те ж саме бувало й навпаки. Як більшість персонажів Шевченка:

„Заспіває весільної,
А на сльози зверне",

або, як і персонажі Гоголя: радіючи побаченню з сином, висміє його й почне навкулачки, щоб враз потім заспокоїтись і перейти до поважної справи.

Коли (р. 1923—24) ми з дружиною тяжко бідували в Празі, якось зайшов до нас проф. С. Смаль-Стоцький. Враз „вжився" в нашу біду і, слухаючи про чергову сумну нашу пригоду, мав блискучі очі, потягнені сльозою. Тим часом дружина подала чай з вишневою конфітурою, звареною „на київський спосіб". Саме той „спосіб" враз узяв гостя „за живе". Він перервав сумне оповідання, в одну хвилю звеселився й перенісся згадками у веселий епізод, звязаний з вишневою конфітурою. Тепер вже ми всі сміялись, а у оповідача знову були блискучі, сльозою затягнені очі.

Я може й не згадав би тут цієї дрібнички, що свідчить про швидку зміну настроїв професора. Але ж згадую тому, що за кілька день, на тім самім місці та сцена повторилась ще раз. Та ж другого разу нашим гостем був уже не проф. Стоцький, але Микола Карпович Садовський, не менш славний актор, як Степан Стоцький — знаменитий професор. Чи ж не згадується при цьому репліка Івана Карася із „Запорожця за Дунаєм":

„— Глянули: кругом — Січ... та й заплакали"

Або у Шевченка:

„...усміхнувся —
Та й заплакав"?!..

Степан Смаль-Стоцький був дуже одарений з дитинства. Завжди здібний — „і до танцю, й до ружанцю".

Був побожний: тому так залежало йому, щоб довести побожність Шевченка, в якому він дійсно вчував рідного брата, — „одного поля ягоду". Чи вмів він „шкварити гопака" — я не бачив, але був би дуже здивований, коли б довідався, що ні. Бо ж у льожі „Reprezentačniho domu" в Празі я бачив, як під час Кошицевого концерту він дослівно підстрибував на стільці.

Ясна річ, професор був здібний до різної праці, певніше — до всякої праці, якщо вона була потрібна, а особливо — для української справи. Мабуть такі були й усі правдиві запорожці: для ідеї жертвували спокій, здоровля, майно і кров. Не був він модерним „словесним патріотом", але чинним робітником на всяких полях. Наука — так наука, політика — так політика, література — так література, економіка — так економіка! Нарешті — дипломатія — так дипломатія! Гадаю, що коли для української справи треба було б бути малярем — малював би, авіятором — був би й авіятором. Не пригадую певно, але, здається, свого часу був він диригентом хору чи орґанізатором театру. У Празі ж виробляв першорядні бандури (одну сфотоґрафував і мені прислав світлину). Кажу: бандури першорядні, — бо все, що робив Степан С.-Стоцький, було першорядне. „Немолів" — клясична мемуаристика, якій не дорівнює жадна українська книжка того роду. Орґанізовані й проваджені ним „селянські каси" на Буковині — були взірцеві. Його професорські виклади

були і ґрунтовні, й захопливі. Що був він більш як першорядний науковець — стверджують тепер його некрольоґи. Свого часу, кажуть, був він визначний, тобто знову першорядний, співак. І багато іншого. Отже, робив усе, що було треба й коли було треба. І все робив від серця, жертвенно й добре. Є це висміяний сьогоднішніми нашими „спецами від журналістики" — український (або і „малоросійський", коли говорилось про Грінченка, Садовського, Бородая і т. ін. наддніпрянців) „старосвітський універсалізм", на їхню думку малоцінний, а може навіть і шкідливий.

Зокрема характеристична риса небіжчикова — (зрештою, як і всіх належних до його „типу") — здібність адмініструвати, провадити, ходити попереду. Також — пасія до музики. І, нарешті, поваб до... подіюма, до слави. Як і в дуже скромного Т. Шевченка:

...„а ще може й славу"...,

як і у всіх правдивих запорожців:

— „А чи пан, чи пропав —
Вдруге не вмірати..."
аби — „Слави здобувати!"...

Згадати б, що для слави робив ґеніяльний журналіст Віктор Піснячевський! Або пригадати б відому боротьбу українського мученика Бориса Грінченка за авторизацію відомого словника!..

Проф. Смаль-Стоцький мав предобре, мняке серце. Ще дитиною бувши, він кидав обід, щоб попередити напад Рябка на гостя. І до старших літ доживши, простягав він землякам помічну руку. Але ж, вийшовши — з-під селянської стріхи, де — „гроші маленькі", й перейшовши европейську життєву школу (зокрема австрійську, де, як кажуть справедливо чехи, кожен радо б „dal si vrtati koleno za šestak"), — професор був дуже ощадний. Однак на потреби національні чи при якомусь емоціональному зрушенні його ощадність захитувалась, переможена щедрістю. Такі були й Остап Нижанківський, і Микола Садовський, і Віктор Петрушевський і інші. Та ж інколи доброчинність Степана Смаль-Стоцького прибирала своєрідну форму.

Якось на одному засіданні убогого еміґранського товариства, що не мало в касі гроша ані на розсилку повідомлень членам, — я жартом сказав:

— Але... В такім випадку є дуже простий спосіб!

— Який? — з цікавістю крутнувся проф. Ст. С.-Стоцький, голова того товариства.

— А щоб голова товариства або ж офірував, або позичив зо своїх...

Стоцький нахмурився. Помовчав. А за хвилину витяг сто корон і промовив:

— Ага, до речі. Інженер Конн (чи щось подібне, чужинець) передав через мене товариству отсі сто корон.

За якийсь час, здибавши професора, я спитав:

— Скажіть по правді; чи ж дійсно отой ваш Конн чи Коган дав тоді сто корон?...

Професор тільки лукаво посміхнувся...

Одначе, як запорожець, він міг би наложити головою за копійчану люльку, але нові оксамитові штани відразу помастив би дьогтем. Він знав ціну гроша, але панувати над собою йому не дозволяв.

Якось на одному засіданні „Українського Клюбу в Празі", а головою його був проф. Ст. С.-Стоцький, — глянув я на нього збоку — і став мені перед очима живий

„Наш отаман Гамалія,
Отаман завзятий"...

І з того часу завжди бачив я перед собою не професора, не робітника пера, а військового запорозького старшину, рідного брата того, що його змалював з природи інженер Боплян. Прошу поцікавитись військовими світлинами професора. І скажіть: чи він кабінетна людина? А може я сам, вояком не бувши, помиляюсь. Тоді ж, чого в Празькій місії розповідали, що коли туди заходили вояки, оглянувшись сюди-туди, прямували безпосередньо до „професора"? І сам він розповідав, що його любили всі без вийнятку вояки, свої й чужі. І додавав — „Москалі ж не дурно говорять: „рыбак рыбака видит іздалека". І — правда, таки ж бо вояки не люблять „учених шпаків" — професорів.

Та ще є доказ і „противний". Відомо, що „Ахіллевою пятою" С. Петлюри була фатальна відсутність здібности пізнавати людей і призначати їх на відповідні місця. Тому й Ст. Стоцького, який — якщо жив би в давніших часах — кандидатував би на отамана Січі Запорозької, а за свого життя — на гетьмана модерної України або на Головного Отамана, — Петлюра уявляв собі як найвідповіднішого президента У.Н.Р.

Ні! Заплющіть очі й уявіть собі такий образок:

Ось на баскому коні, мов у нього вшитий, гарцює перед полком полковник Степан Смаль... Їде попереду й військо своє

...„веде, куди знає..."

Ось поглянув на степ, тирсою порослий, і крізь траву оком бистрим, соколиним бачить: нема небезпеки! Крутнув конем, як стрілкою на годиннику, й дзвінкий голос, аж останній в шику козак-сірома стрепенувся, дав наказ „батько-полковник":

— „А втніть лише пісню!"

Вдарила оркестра бандуристів; на тлі її криє все полковників голос, а козацтво підхоплює ним же зложені слова (бо ж таки поет він був!). І радіють вільні душі серед вільного поля, що пішли туди —

„погуляти!" —

та ж перший побачив полковник: десь далеко „курить доріженька"... Крикнув, махнув рукою. Ще мить — і все козацтво, готове до смертного бою, залягло з вивченими кіньми під високим крутаєм, чигаючи „на воріженьків". Не помітив того косоокий, виткнувся татарський загін, — і гукнув полковник Смаль:

„— Гей ну, хлопці, до зброї...
Нехай ворог гине!...”

— Попереду всіх блищить його карабеля,
„рубає мечем...”
і смалить

батько Смаль без втоми й без відпочинку, лише чути крізь зойки, стогін, прокляття і брязкіт зброї, його улюблені слова:

— „Собаки!.. Бандити!...”

Такий мав бути Степан Смаль-Стоцький.

Теоретично професор признавав вкупі з Шевченком (і всіма іншими людьми „свого типу”), що

— „Добро найкращеє на світі —
То — братолюбіє”,

але в практичному житті занадто часто переконувався, що

„Не так тії вороги,
Як добрії люди...”

Бо ж „добрії люди” вимагають, щоб талановитий чоловік і „ведуча сила” була „еластична”, щоб вона поводилась, як „покірливе телятко, що дві матки ссе”, щоб вона годила всім і кожному, тобто фактично її вели неталановиті. І це дуже боліло Стоцькому. Бо ж Україну він любив палко й щиро. Але любив її ідеалізовано, збірно — позитивні її первні, минулу й будучу її славу. В цім відношенні, як і всі запорожці, він був непоправний оптиміст. Та ж велике питання, чи любив він і... українців-сучасників?! Маю підстави гадати, що в дуже малих вийнятках. Та ж кожен чув не раз у Празі його відомий афоризм: — „Всіх людей треба ділити на два гурти: свої — собаки, чужі — бандити”... Є ще інші факти, але про них може іншого разу.

Скажете: — жарт!.. Такий самий, як і у Шевченка:

„Раби, підніжки і т. д.”

Такий, як і в Куліша:

— „Через лінощі — нетяги,
Через хміль — бурлаки!..”

щоб не уживати дечого, більш приперченого...

Та ж такі „жарти” чули ми й з уст І. Франка, і Лесі Українки, і Євгена Чикаленка, і Михайла Галущинського, Євшана і т. ін...

Про Степана С.-Стоцького знаю факти, як знаю й про М. Галущинського, Є. Чикаленка, Л. Українку, Федюшку, — що вони мали причини повторяти за Шевченком:

— І на Украйні — добрі люди,
Отже такі й на чужині...”,

маючи на думці — не „бандитів”...

Тож не диво, що, помираючи, Стоцький заборонив говорити над своїм гробом промови й класти вінки: в щирість тієї шани не вірив. І за життя (на чужині) обминав зустріч зо своїми, коли це не було конечне для справи. „Ні до кого не ходжу. Приймати в себе — уникаю!” — це не один чув від нього в Празі. Та може така „фобія” почалась у нього ще й раніш. Принаймні І. Підгоренко в своїй згадці-некрольозі зазначує в чернівецькому

„Часі" (30. VII. ц. р.): „Всякі сплітки, кольпортовані в ту добу сварок між буковинцями та галичанами, ніби проф. Стоцький відносився з неохотою до студентів буковинців, не мають поважної основи".... Нехай собі: п о в а ж н о ї не мають. Коли С. С.-С. був послом в австрійському парляменті, то дійшло до того, як каже М. Лозинський („Памяткова книжка Союзу Визв. Укр."), що „цей посол виступив також з клюбу українських послів з Буковини, так, що в тім клюбі зосталося 4 посли, а той посол засідає в парляменті оркемо...".

Але у людей „запорозького типу" та „фобія" була майже конечна, неминуча. Бо ж коли згадати правду, що її подає Шевченко, то запорожці par excellence не раз

...по своїй, по землі
Свою кров розлили..." (і далі)...

Бо ж не були вони байдужі ні до добра, ні до зла, бо ж в кожному з них було багато від „Сирано де Бержерака"... Бо ж коли б вони мали рівну вдачу, то не могли б не сидіти на своїх порогах. Бо ж коли б вони не були несамовито запальні, ніколи не побачили б їх бусурмени в Скутарі чи Трапезунті. Бо ж коли б вони, будучи байдужі до вигід і добра матеріяльного, не мали імпульсу в славі — своїй і цілої України — ніколи б не доказали вони й частки того геройства одчайдушного, що йому й досі дивується світ...

Але нині „запорожець" — між нас?!.. Сучасний модерний чоловік тяжко витримує таку появу. Багато бо в „запорожцеві" анахронізму. Тому всі згадані вище — Кропивницький і Садовський, Петрушевський і Синицький, Грінченко і т. ін., за єдиним вийнятком — М. Лисенка, що був запорозьким кобзарем, а не козаком-рубакою, вони за життя мали більше „воріженьків", ніж приятелів. Приятельство зачиналося від посмертних промов та похоронних вінків, яким ціну знав Стоцький, що все життя робив не для осіб, а для ідеальної й ідеалізованої України. На біжучі ж потреби давав „інженер Конн чи Коган"... Тому й Стоцького за життя не величали. Та і як було його величати, коли ж він „звичаєм запорозьким, любив правду у вічі різати?!"

Коли десь в лютому чи березні р. 1919 до Праги прибув з України проф. Михайло Грушевський, тоді загально признаний „homo primus" всієї України, місія зробила йому урочисту вечерю. А коли ж гість став недвозначно говорити в комунофільському дусі, професор Стоцький сказав „шановному гостеві" таке привітання, яке, хоч і записане в мене дослівно, я тут не важусь повторювати... Його „спокійна, наукова" полєміка з проф. Кордубою в справі „найважнішого моменту в історії України"; його „правда" про українську літературну мову, сказана проф. А. Кримському та й ще деяким меншим „великим знавцям" фільольоґії, — не могла придбати йому приязні між працівниками його фаху. Тож, як людина дійсно мудра, Степан Смаль-Стоцький багатьох увільнив від приємности говорити „словеса лукавствія" над своєю свіжою могилою. Дуже багато мав він, як і всі

запорожці, темпераменту, а темпераментні люди, коли мають дійсні заслуги, — мусять чекати їхнього признання аж від другої ґенерації. Так буде і зо Степаном Стоцьким.

Люди „запорозького типу" всі орґанічно споріднені з Тарасом Шевченком. Вони любили його не паперовою любовю багатьох „шевченкольоґів", але, як брата, як брата по крови. І розуміли його, як рідного брата. Хто ж міг ліпше прочитати його твори, як Садовський та Кропивницький? Хто найліпше зрозумів їхню музику, як Лисенко та Нижанківський? Хто ліпше й глибше збагнув дух, ритм і пророчі інтенції Тарасові, як Степан Смаль-Стоцький?

І це — природне. Бо ж і їх усіх любив Шевченко, їх — тоді ще „ненарожденних земляків своїх". Тому й усіх їх до деталів можна змалювати цитатами з Шевченка, без жадного додатку. Бо ж це все — лицарі славного війська Запорізького Низового, до яких льнув цілим серцем Шевченко і яких вже й тоді не розумів Панько Куліш, що лаяв їх по смерті, коли ж їхньою долею було приймати лайку за життя, а похвали — в думах і піснях — по смерті. Але ж всі вони наприкінці життя прагли ізоляції, бо ж це був спосіб після бурхливо прожитого життя зберегти до смерти нічим не заплямлене імя. Інакше, їм — ослабленим старістю — показали б „воріженьки"!.. Ні, не похвал шукали вони на старі коліна. „У Межигорського Спаса" лише обминали лайку, на яку вже тяжко було „давати здачі". Тому про Степана Смаль-Стоцького за життя написано (покищо) значно менше, як про деяких „модерних мово- і літературознавців". А тим часом чисту правду говорить *м. г.* („Мета" з 28. VIII. 1938): „Невсипуща наукова праця С. Стоцького в основних ділянках українського мовознавства ставить покійного на становище безперечно найбільшого українського вченого наших часів".

Ізоляція дозволяла Стоцькому до кінця днів лишитись безкомпромісовим, не піддатись сьогочасній „елястичності", що розгостилась тепер і в науці, і в патріотизмі, і навіть в реліґії. Ясна річ, раніш було те легко проводити маршалкові „ц. к." уряду, чи послові до парляменту, але не професорові еміґрантського університету на чужині. Та ж, кажу, професор був „здібний і до танцю, й до ружанцю". Вчасно він зрозумів, що наукову працю й „самостійність" можна мати тільки тоді, коли ти „заосмотрений". Бо голяк — не патріот і не мудрець. Таки ж правду свого часу сказав Екклезіяст: „Добра річ мудрість з достатком". На щастя української науки зумів і Степан Стоцький вчасно забезпечити собі і на чужині (працею прикрою і нелюбою) матеріяльну базу та eo ipso — імунітет — проти всяких напасників. І дуже сміявся старий, коли, говорючи на цю тему, я йому заспівав улюбленої полтавськими бурсаками пісеньки:

„Запорозький козак
Не боїться „собак"...

Бо, коли б мусів був боятись, не дав би він тих прецінних творів, що написав на еміґрації, й не додержався б до таких літ.

Але наприкінці даю слово самому Професорові. Ось один з його листів до мене й дружини без жадних скорочень, тільки з маленькими поясненнями.

Прага, дня 29-го грудня, 1928.

„Вельми Шановне Панство!

Прийміть мою щиру подяку за ласкаву память. Я так відстав від людей (вже тоді ізоляція. В. К.), що вже і дивую ся, як хто мене старого згадає. Тоді*) тим більше тішу ся такими щирими словами, як Ваші. (Видать, не дуже його шанували! К.). І Вам із щирого серця бажаю я з новим роком всього найкращого. Може бути, що цей новий рік нам щось ліпшого принесе. (Оптимізм! К.) Бо от згадав я, що моя праця на Буковині марно пропала. А тимчасом бачу, що на Буковинї, приголомшенїй новими панами, посїяний мною засїв сходить. Ледви трохи там полегшало, а народ рушив ся. (Оптимізм! К.). Вже й щоденник „Час" виходить, народ жадає українських шкіл, починаєть ся наново рух читальняний, вже мої давнї мужицькі приятелї пишуть менї листи і виходить, що я таки не дармо працював. Тішуся тим невимовно. (Патріотизм і подіюм! К.). Тепер маю більшу надію, що і з моеї теперішньої працї буде ще колись користь. В цїм роцї я досить надрукував. В Київській „Українї" Грушевського вийшли три мої працї. Треба було з Нідерлєм про східнїх Словян на розум поговорити (правду в вічі! К.), треба було і про українську літературну мову Кримському всю правду сказати. І четверте видання моеї української граматики для середнїх шкіл вийшло з друку. Злагодив я також велику інтерпретацію Шевченкового Посланія, яка аж в цїм роцї буде друкувати ся. Про досить багато меньших річий не згадую. І зараз у мене дві розпочаті роботи. А Ви загадуєте нову про історичну повість Гриневичевої, якої я ще і не бачив („Шоломи в сонці", К.). Але як Ви так дуже захоплюєте ся нею, то річ ясна, що повість заслуговує того, щоб нею зацїкавити ся. Отже перш усього я собі її придбаю та прочитаю, а потім побачимо, що дасть ся зробити, щоб Ваше бажання сповнило ся. (Ми просили дати розвідку про староукраїнську мову в звязку з повістю. К.). Біда тільки одна, що в данім разї годї було-б поминути Кобилянську, Стефаника, а може й ще декого. От н. пр. що з Олесем зробити? (Помічна рука! К.).

За Ваші ласкаві запросини щиро дякую. Може і це моє бажання сповнить ся, а тим часом цїлую (по запорозькому звичаю! К.) і поздоровляю сердечно.

Вам душею відданий Стоцький".

Пером Йому чужа Земля!..

---

*) Правопис залишаємо без змін. **Ред.**

Г. Костельник

РОЗМОВИ З ХРИСТОМ

(Продовження)

8. Чудесний.

На шляху мого життя тут я стрінувся з горіючими Твоїми свічами: з Настею, Ганусею і Евстахією*).

Господи, Ти, коли даєш, то по своїй засаді: „а хто має, тому додасться і передасться”. Я здавна в укритті серця молився до Тебе, щоб Ти мені показав чудо. Ти мене видержав, і нараз відчинив мені аж три вікна в таємний світ, у світ чудес.

Справді, многі заглядали до тих вікон, і нічого не бачили. Вони приходили з очима, що сліпі на краски чуда. Захльороформувала їх авра модерного світу, що нечутка на глибокі таємні пружини життя-буття. А я, як простолюддя, зберіг свіжість людського вродженого інстинкту, що ввесь дрижить, коли стрінеться з божим знаком.

Ах, усе на світі має свою ржу, що непомітно зїдає його, зводить ні на що! І новочасна европейська наука має таку свою ржу.

Відчуженість від чуда, що перетворюється аж у відразу, це загальна недуга духа в нашому віці — сухоти духа.

Що ж таке чудо? Це всяка виявлена сила, що переступає змисл, стиль і міру „сьогоднішньої перспективи”.

В дійсності всі люди покланяються чудам — але тільки чудам своєї віри, а з чудес чужих вір насміхаються: „Це абсурд, це неможливе, це видумка, омана!”

Модерна европейська наука перекинулась у віру, бо обняла цілий горизонт душі.

Ще ніколи не було такого підставлення віри, замість науки, як у нашому віці, що чваниться, що ніби він не має віри, а має тільки науку. Віра-„наука” нашого віку признає тільки матерію, тільки „природу”, тільки „цей” бік світу, що його схоплює фізика, хемія, біольоґія, і вважає за можливі тільки такі чуда, що помістились би в рамках тієї її системи. А на глибші чуда, на прояви того глибшого світу, вона сліпа і так до них наставлена, як большевики до буржуазного світу.

„Цей світ” Ти, Господи, протиставив своїй Євангелії і „небесному царству”. А ще ніхто й ніколи так не розробив „цього світу”, як новочасна наука. „Цей світ” у розвиненні новочасної науки пожер Твою Євангелію і „царство небесне”: З усього життя-буття остався тільки „цей світ”.

Большевики найчистіше зрозуміли „цей світ” і найщиріше захопилися ним: Є тільки „цей світ”, і все в житті людини має бути достосоване до нього без усяких компромісів. Але така чи-

*) Це українські стиґматички. Я їх пізнав уже по написанні перших 7 розділів.

ста „сьогосвітня перспектива" доводить до свого заперечення і до самогубства: большевики можуть „воювати", та не „жити"; можуть „руйнувати" та не можуть „будувати", бо „цей світ" це тільки шкаралупа справжнього світу.

Що ж таке „цей світ"? Чи це матерія, або може природа?

Матерію і природу Бог сотворив, і вони повязані з Богом; а „цей світ" не хоче знати Бога — хоч Його знає, то втікає від Нього.

„Цей світ", у свому завязку, це наша щоденна, плитка перспектива на світ, коли бачимо прояви матерії, а Бога, ні душі не бачимо, і Бог стає для нас наче неймовірна казка.

„Цей світ", у свому викінченні, це уроєння, що ніби по другому метафізичному боці світу „нема нічого", що взагалі нема ніякого метафізичного боку світу: нема Тайни, нема нічого, що перевищало б стиль і міру фізичного боку життя-буття; нема надприродного Чуда, а є тільки природні дива.

„Цей світ" це найбільше заперечення, найбільша неґація, яка в житті можлива.

А речники „цього світу", речники „чистої" новочасної науки (віри), це „герої неґації".

Ржа і носії ржі, що зїдають правду життя в нашому віці, траґедія науки!

Так, Господи, в такому світі, в такому середовищі для Тебе існує тільки заперечення! Заперечення повне, явне, доконане, або несміливе, неповне, в початковому стані — але завсіди тільки заперечення. Ти ж сам про себе сказав: „Моє царство не з цього світу".

Стирти книг написали герої неґації, щоб Тебе чудесного здемаскувати. Омана, свідома, несвідома, ілюзії, галюцинації, таємні природні сили, пізні леґенди... Всього вони чеплялися, все признають і все готові признати, тільки щоб тебе розложити на стиль і міру їхньої „сьогосвітньої перспективи".

Дитинячі наївності, немудрі пустяки, неможливі фантазії — все для них добре, мудре й „наукове", щоб тільки їм вийшло, що „на початку було Ніщо" — замість: „на початку був Льоґос".

Усі ми заражуємося тою психозою, „модою віку", від першої шкільної лавки, від першої книжки. І Твоя віра, Господи Ісусе, висихає в світі, наче став у часі посухи. Стає тяжко, лячно й соромно вірити в чуда, а без тої віри Твоя віра мусить висихати.

* * *

Господи, Ти знаєш, що я завсіди, відколи дозрів, бачив у світі „систему чудес". Не моя це заслуга, але обовязок, що тяготить на мені від нашого Отця небесного. Всяке насіння родить свій рід насіння і має гін розмножуватися.

І я відчував силу цього закону. Я мусів стати речником Чуда. Але як було мені боротися в середовищі „цього світу", що розрісся до безконечности — від електронів і клітин до ґалактичних систем? Я сам? Самота завсіди навіває на людину якийсь острах.

Чи я не помиляюся? Чи не розібюся колись і десь на підморській скалі? Не розум, тільки глухе чуття мучило мене. Фантазія хотіла насититися чудом.

Дай мені бачити чудо! Самі думки це тільки половина певности. Досвід вичерпує певність з усіх боків, вяже також чуття і фантазію.

Дай мені чудесний досвід, щоб я був Твоїм вояком, що спокійно усміхається на хиткі обітниці та погрози ворогів, що не знає страху ні в найбільше критичній хвилині.

І Ти дав мені більше, ніж я міг і в мріях сподіватися. Я бачив, я досвідчив систему чудес такого стилю, як Твої чуда. Ніколи того не докажу „героям неґації" (а вони „доказів" хочуть!), бо вони втікають від Твоєї правди. Втікають від фактів до проблєми, від проблєми до подробиць їх проблєми і так „in infinitum". Але мене в душі зобовязує те, чого я був свідком.

Я товариш модерних „героїв неґації", визнаюсь на всіх їхніх штуках. І всі я випробував на чудах, що їх був свідком, але чуда лишилися чудами.

„Герої неґації" і їх ступайки показували на мене як на такого, що зійшов з глуздів і насміхалися з мене. Але моя певність і мій сміх були вищі.

Я досвідчив, що в бутті є принцип чудес, що чуда це справжні, живі факти, як і факти природного світу.

Ні, не фантазія, не ілюзія, не леґенди створили Твої чуда, але зродило їх джерело тої „живої води", що тече з найглибших жил життя-буття.

Вже зовсім не можу ні з котрого боку сумніватися в тому, що Ти ходив по морі, словом утишив бурю, словом уздоровляв прокажених, сліпих, кривих, що Ти переобразився, воскресив Лазаря і сам воскрес.

Один мій товариш немалого розуму, та запоморочений сьогосвітньою перспективою", одного разу запитав мене: „Чи ти віриш у Христове божество?"

Я відповів йому: Вірую.

Він: „То хіба признаєш євангельські чуда".

Я: Признаю!

Він: „Ну, так воно льоґічне".

Господи Ісусе! Наш освічений „цей світ" щонайбільше Твою етику, і то лише еклєктично, готов зносити, толєрувати в себе.

Я приймаю всі Твої чуда — не на кредит, ні, а через розум і для досвіду.

Ти чудесний! Без чудес Ти не міг би бути Ти. Ти не міг би нічого в світі зробити. Без чудесности Ти був би тільки фільософ, як Сократ, як Епіктет. Але не був би Ти Спаситель!

Бог Отець — Чудо чудес. Невже Син Божий міг би бути не чудесний? Щоб у Ньому відкривалось тільки те, що кожний Іван знає і може? Щоб Його не супроводжали сили божества? Щоб

грім вдарив, а не засвітив? Чудесність це шлях у глибину життя-буття. Шлях до Бога, визначений чудами.

Господи, Ти мусів бути чудесний, Ти був чудесний. Ти є чудесний.

Чудесність — це Твій родовід.

9. „Хто не соблазниться".

„Блажен, хто не соблазниться Мною" — це Твоє слово, це божеське слово. Творець світу, якщо б він до нас промовляв, мусів би раз-у-раз повторяти нам: „Блажен, хто не соблазниться Мною".

Світ повний соблазней!

І ніхто не стане блажен, хто не поконає тих соблазней — хто їх духом не стравить, не переросте.

Який перехід від Бога до крокодиля? до гадюки? до хворіб? до каліцтв? до смерти? до всяких зломів у природі? до всякого горя, що ним карається все живе на землі?

Чи це не вічна соблазнь між людьми? Вовк пожирає вівцю — і мусить пожирати, щоб жити. Це така система в природі наскрізь. Жахливі війни, криваві різні не переводяться між народами.

Ми собі уявляємо Бога як всемогутнього і всезнаючого Творця, як предоброго Батька, отже і світ, Його твориво, хотіли б ми бачити подібним до Бога: щоб у світі була тільки вічна радість і краса і справедливість...

Чому ж це не так? Невже Бог не такий всемогутній і не такий всезнаючий і не такий добрий, як ми уявляємо собі Його? Та пощо ж тоді було світу?

Жовч песимізму душить нас у горлі. Але песимізм не доводить нас до кінця — не заспокоює нашої душі, ні розуму, ні серця.

Або може нема нічого, тільки аморальна „боротьба за існування" і „боротьба кляс"?

Комуністи за цю свою віру підпалили половину світу, а людям стало ще гірше — людська природа в царстві комуністів найшлася наче на Прокрустовому ліжку.

Яка ж справжня розвязка нашої тайни буття? Розвязки щораз тільки шукаємо, — але чи кинемося сюди, чи туди, вогонь соблазні вічно палить нас.

Господи, Ісусе Христе, Ти сказав тверде, а таке правдиве, слово: „мусять бути соблазні".

Що посунемося крок далі по природі, то виринають нові соблазні перед нами.

Давніше видвигала соблазні астрономія, фізика, хемія, палеонтольоґія, біольоґія, а тепер уже й психольоґія (парапсихічні явища).

Топимося в щораз нових соблазнях, роздираємося на їхніх кільчастих дротах.

Ах, засіки з кільчастого дроту положив Бог між собою і між нами! Виставив нас на всякі перешкоди, труднощі, небезпеки і спокуси.

Господи Ісусе, Ти правду сказав, що царство небесне треба „шукати" та „здобувати", що тільки „насильники входять до небесного царства".

* * *

Завсіди я собі однаково думав: якщо Ти, Господи Ісусе, справді Божий Син, то між Тобою і нами також мусить бути огорожа з кільчастих дротів соблазні. „Боже" і „наше", божа дійсність і наша уява ні при Тобі не можуть плисти в парі, але щораз приходитиметься людям спотикатись і топитись на дорозі до Тебе. Треба платити дань за всяку нововідкриту глибшу правду; треба вогнем перетоплювати свій наївний уявний образ божої дійсности, щоб він уподібнився до тої дійсности.

Ні Мойсей, ні Будда, ні Магомет не сказали про себе: „Блажен, хто не соблазниться мною". Ані їм на думку таке не прийшло. Та й нема ким соблазнитися в їх житті та науці.

А Ти, Господи, сказав про себе: „Блажен, хто не соблазниться мною".

Вже в цьому Твому слові соблазнь над соблазнями. Як це, що Ти, „человѣкъ сый", обіцюєш людям блаженство, наче Бог? Як це, що Ти, „человѣкъ сый", свого батька називаєш Богом, рівним творячи себе Богові?

Соблазнь це диспропорціональна моральна комбінація: морально велике, перемішане з морально малим; гідне з негідним.

Це дивне, але правдиве, що люди подвійно таксують природний світ: раз, коли у своїх думках ідуть від світу до Бога, славлять світ як божеський твір, достойний Бога; а другий раз, коли у своїх думках ідуть від Бога до світу, вважають світ за мерзенний, низький, негідний Бога. Навіть теольоґи уявляють собі, що Бог, або й ангел чи навіть свята людська душа з другого світу осквернилась би, коли б якось „сообщилася" з матерією, — бо все матеріяльне ніби тільки спалення варте. Неоплятонське й маніхейське обмерзіння до матерії („матерія це джерело всякого зла на світі") має своє коріння у всіх людей. Дух, що преться до висот, зненавидів свого риваля — матерію.

Я бачу, що тут входить у гру те людське чуття, яке потворило касти між людьми, і диктує вищій касті, що ніби вона осквернилась би, коли б „сообщилася" з нижчою кастою. Це чуття не дається здійснювати в житті в цілих 100%, але є така тенденція.

Саме в тій тенденції джерело всіх „божих соблазней". Пасмо божої дійсности й пасмо людської уяви не гармонізують з собою; при їх порівнянні тут і там виринають диспропорціональні моральні комбінації. Люди, ведені своїм розумом, своїм чуттям, своїми амбіціями, ніколи не створили б такого світу, як Бог сотворив.

О, Господи Ісусе, коли б Ти був зійшов з неба в огнистій колесниці Іллі, з ангелами і громами, коли б Ти кидав громи на всіх Твоїх ворогів, і всіх покорив, то люди, всі до одного, прийняли б Тебе, признали б Тебе за Божого Сина, за Бога, — ані на думку не приходило б їм соблазнитися „воплоченим Богом”.

А Ти прийшов на світ, як усі люди приходять: з неміччю немовляти.

Ледачий цар Ірод на престолі, а Божий Син утікає перед ним до Єгипту.

Ох, коли б Ти був бодай якийсь могутній цар, або бодай славний учений. А Ти був простолюдин, „син теслі з Назарету”. І коли Ти став навчати, що Ти Месія, Божий Син, то навіть Твої найближчі соблазнилися Тобою, думаючи собі, що Ти „неістов”.

Якжеж учені рабіни не мають соблазнитися Тобою?

Хоч Ти творив чуда, яких ніхто не творив, то коли прийшов час Твоїх страстей, посіпаки безкарно знущались над Тобою; Тебе розпяли між розбійниками, і Ти помер як немічна, опущена людина.

„Розпятий Христос — посміховище для поган, а для жидів соблазнь”. Ап. Павло, той найбільший релґійний ґеній з усіх (звичайних) людей, уже відразу помітив і оцінив значіння „соблазняючого пасма“ в Твому житті і в Твоїй науці.

Розпятий, замучений Бог... Бог, злучений з мерзенною, немічною матерією...

Як рабіни могли б були не соблазнитися такою дійсністю? Щоправда вони читали в св. Письмі, що Авраамові явився Бог у людському тілі, з двома ангелами, і вони їли та пили в наметі Авраама. Але це було давно, рабіни могли уявляти собі ту давню дійсність, як самі хотіли, щоб не соблазнитися нею (ніби то був тільки такий образ, привид і т. ін.).

А Тебе бачили рабіни лице в лице, бачили ціле конкретне пасмо Твоєї тілесности, і цього було для них забагато.

Якщо б Ти між нами тепер повторив своє тілесне земське життя, то половина Твоїх вірних певно соблазнилась би Тобою — саме ті, що хваляться своєю „чистою вірою”, як і сучасні Тобі рабіни хвалилися. Ти не на вітер сказав до своїх учеників перед своїми страстями: „Всі ви нині соблазнитеся Мною“. І правдиве Твоє слово: „Пророк не має признання в своїй оселі і в своїй батьківщині”. Не можуть люди знести „земської повноти” у звязку зо святими речами, бо при тому ломиться людське почуття кастовости.

Люди будуть славити пророків, яких їхні батьки повбивали, але живого пророка убють, — так само, як їхні батьки.

Господи Ісусе, Ти мудро зробив, що лишив нам таку к о р о т к у Євангелію, а в ній так мало образів з фільми Твого життя. Коли б люди знали більше подробиць з Твого життя, то так само соблазнились би Тобою, як книжники та фарисеї, що Тебе засудили.

Не соблазнялась Тобою Твоя Мати, бо вона знала ц і л е

пасмо Твого земського життя. Оттак і при поступі природничих наук аж тоді щезає соблазнь, коли наскрізь пізнаємо нововідкриту правду.

Те саме стверджую також і при дівицях з Твоїми ранами та страстями, що Ти їх дав мені пізнати. Котрі люди знають ціле пасмо їх дивної дійсности, ті „будуються“, бачучи на свої очі, що „дивенъ Богъ во святихъ своихъ“. А котрим доступні тільки деякі фраґменти, тим, щоб вони не соблазнялися, треба подати тільки дібрані фраґменти.

Твоя Євангелія зложена з дібраних фраґментів.

Все ж таки вона повна соблазней! Життєве сміття Ти взяв на себе — вбожество, неуцтво, низький громадський стан, походження зо зненавидженого народу, засудження, страсті, розпяття. Навіть мова Твоєї писаної Євангелії, — мова простих людей. Яка це була соблазнь для учених греків! (Цієї соблазні ми вже не відчуваємо, бо Твою Євангелію переложили на найкращі живі мови).

Все низьке Ти взяв на себе, щоб покорив бог „велике“ „малим“ і засоромив „учене“ „невченим“, — щоб Ти зачинав від найнижчих вартостей, щоб Твоя перемога була повна, як перемога живого зерняти, яке мусить зо землі добутись на сонце, та щоб ті, що до Тебе приходять, мусіли Тебе здобувати і заслужити.

Тому й Бог-Творець окружив себе соблазнями.

Яка це гармонія між Твоєю появою та появою Бога-Творця!

РЕЦЕНЗІЇ

Юліян Опільський: ІДОЛИ ПАДУТЬ. Історична повість із часів Володимира Великого Том перший. Львів 1938 Бібліотека „Діла“ ч. 25. Стор. 170. Том другий. Львів 1938 Бібліотека „Діла“ ч. 26. Стор. 180.

Не є це. як здавалося б з заголовку, повість про охрещення України. Хоч знаходимо там і цей мотив то він губиться, розпливається в головній любовній темі (Володимир—Анна) та в ряді побічних повістевих інтриґ. Комбінація твору декуди неясна, чергування окремих глав штучне, надто довгі перерви між початком і дальшим розвитком окремих мотивів утруднюють розумове сприйняття описуваних подій. Без уваги на те все — в повісті видно велику рутину автора історичних романів, а також живий белетристичний нерв. Тому й окремі партії повісти читаємо з правдивим зацікавленням. і під цим оглядом можемо зачислити твір покійного Юліяна Опільського до доброго стандарту української белетристики.

Інша річ — історичність цієї повісти. Автор дуже широко використав право белетристів прикликати в історичній повісті собі на поміч поетичну фантазію й фабулярну інвенцію. Все таки навіть там, де фантазія рішуче домінує над історичністю, не бачимо в Опільського таких різких промахів, що наказували б нам здискваліфікувати його твір — реалізацію белетристичного задуму в історичних образах.

Зате, якщо йде про ідейний бік твору, а саме про насвітлення початків християнства в Україні — то тут мусимо висловити поважні застереження. Епохальну історичну подію охрещення України і її глибский психольоґічний та ідейний підклад автор потрактував з точки погляду модерного лібералізму з деякими націоналістичними нотками. Володимир приймає христіянство виключно з мотивів державницького характеру, релігійний

момент не грає ролі у нього — ні в його дорадників. Напр. Добриня дає Володимирові ось яку раду: „Використай це в користь свою і своєї землі! Твоє вино у глиняному глечику, а ти візьми в руки чашу, і тоді всі язики поклоняться тобі як кесарові". (I. 29-30). Той же сам Добриня перед смертю каже себе охрестити виключно лише тому, „щоб мати християнський похорон, щоб народ бачив, що старий, славний Добриня був християнином. Навіть у смерти хочу послужити князеві і народові і прокласти шлях до нового майбутнього. Раз бажаємо стати у ряді народів і держав світа, то мусимо між них самі ввійти, як рівний між рівними, а то вони нас заїдять!.." (II. 87.) Не диво, що той же Добриня каже: „Усе, що потрібне та корисне для рідного краю — добре, благородне, праведне, а всі дороги, які ведуть до цього — гарні!" (II. 86). Річ не в цьому, що такі погляди і вчинки незгідні з християнською етикою; говорять же ж це і роблять погани. Але все лихо в тому, що це не погляди і вчинки українських поган X. століття, а наївна мішанина модерного лібералізму зо своєрідним доморослим „макіявелізмом". Ба, що гірше — навіть християнин-пустинник Гордій Олешич говорить ось які речі: „Для юрби і хрест лишиться ідолом і Христова віра поганством... Краще поганинові почитати явно хрест, ніж християнинові крадьки покланятися ідолам! — Гордій Олешич зняв зі своєї шиї малий мосяжний хрестик та повісив на шию князеві (щ е н е о х р е щ е н о м у!) поруч із амулетом, який Володимир мав від волхва Перуна. Князь хотів скинути амулет зі себе, як безвартну покидь, але пустинник спротивився. — Від твого слова, чи вчинку, Володимире, здригається вся земля від Ільмену по Руське Море, і ти не смієш бути необережний. Залиши цей амулет! Його ти можеш показати всякому, бо хто знає, чи хрест на твоїх грудях не відстрашив би від тебе значної частини підданих". (I. 72).

Та це ще було б може „пів біди", якби автор був обмежився лише до ствердження виключно державницьких мотивів прийняття християнства, а зовсім не рушав би глибшого, ідейного підложжя справи. Тим часом автор, тримаючись арелігійних, мрячних ідей масонської гуманности, непомітно поширює суґестію, що Володимир у часі, коли розвивається дія повісти, незалежно від того, чи був ще поганином, чи вже християнином, визнавав однакові, високі етичні засади, — і навпаки, формальні християни на загал не стояли морально вище від поган. Це погляд дуже небезпечний; а просто ґротесково виглядає, коли автор вкладає Володимирові і його сучасникам в уста міркування звязані скоріш з модерним масонським світоглядом, ніж з ментальністю часів Київської Держави. Напр. така розмова Володимира з Добринею: „— Боги, Добрине, це тільки ідоли, які я сам приказую відливати зі золота, срібла, криці, чи тесати з дерева або каменя. Грецький бог чи наші амулети та хрести, це ж одне. В і р а, Д о б р и н е, у в с і х о д н а, т і л ь к и і д о л и р і ж н і... — Сам ти кажеш, що віра скрізь одна — і в цьому все правда! Усякий вірить у вищу силу, яка орудує його думками чи ділами, усякий кланяється чомусь, що цінить вище життя людини". (I. 28). А Добриня перед смертю ось як говорить: „Стрівай, я хочу тебе спитати, чим араб, печеніг, грек чи поганин ріжні між собою? Вірою, мовою, звичаєм, ношею — та всі вони люди. І кожний з них тим більше варта, чим більше має в собі людяности. Б о п о з а н е ю н е м а є д л я л ю д и н и н і ч о г о з а г а л ь н о ц і н н о г о". (II. 87).

Коли річ іде про деталі — то тут подекуди слідний комплекс української меншевартности, такий типовий для ментальности українського лібералізму. Несмак викликує виведення Володимира і його дружини на тлі візантійського цісарського двора — як варварів, що ніколи не бачили таких розкошів і такої культури, та важко їм серед того всього визнатися (напр. стор. 153, 155 і ін.). А найгірше те, що автор, незгідно з духом минувшини і з українським історичним світовідчуванням, ради своєї белетристичної інтриґи, заставляє Володимира-переможця деякий час грати ролю наче „тайного детектива" на цісарському дворі (напр. стор. 142—147).

Сила стилю Опільського головно в його динамізмі; тому й не диво, що найкраще виходять у нього баталістичні картини (напр. II. 112—118) або взагалі описи фізичної боротьби (напр. I. 161—163). Лише що в цих описах

автор часто губить мистецький текст і любується в патольоґічному видвигненню драстичних деталів (напр. І. 163). Не належать у нього до рідкостей напр. такі образи: „В цю мить чорна тінь зпід землі виросла за плечима варяга. Щось засичало, якби хто розпорював шкіряний мішок. Варяг упав, якби його відтяли з мотузка на якому висів“ (II. 51). Подібно й у інших місцях (напр. II. 60, І. 167).

Той сам брак мистецької міри слідний і в описах іншого роду фізіольоґічних проявів: „Я себе приберу як тую квітку намальовану, заквітчаю гарним зіллям, поцілую черлені губки, аж кров попливе по вусах, руками пригорну, ніжками здавлю, що душа з нього вилетить та сяде мені на плече глядіти в очиці“. (II. 69).

Повість Опільського, написана з рутиною справжнього письменника, має свої белетристичні вальори і є на загал цікавою лектурою, — але також не сміємо поминути факту, що вона просякнута духом ляїцизму й лібералізму, і це на ній шкідливо відбивається. Дуже жаль, що такий талановитий белєтрист, як покійний Юліян Опільський, пішов і в цій своїй повісті за тими модерними духовими течіями, яких не можемо назвати будуючими. Не пишемо цього ради зачіпки, бо не наш це звичай воювати з небіщиками. Хочемо лише зовсім річево звернути увагу читача на те, що в книжці Опільського добре, а що зле, щоб можна було при лектурі зорієнтуватися.

Зредаґування твору Опільського недбале — і це тим більший прогріх, що річ іде про посмертне видання з рукопису. Про те свідчать численні занедбання в ділянці стилістичній і мовній, а також у коректі. Винотовуємо лише дещо, напр. такі місця, що нищать сенс речень: „Як же ж смієш — показуватись на очі батькові, якого (scil. сина) ти не оборонив у небезпеці?“ (І. 79). „Ти навіть обагрив руку (scil. вбивством) Ярополка“ (II. 89). Далі такі мовні помилки: „вернемося на Русь і т е негайно“ (І. 157), рука його в л а с н и м рухом висунулася і зпід плаща“ (І. 158), dat. sing. козенятеві (І. 59), nom. plur. підчашії (І. 157), різниця (в значінні: різня, rzeź, І. 163), скреготаючи зубами (II. 141), стрітилися (II. 147), порфіродний (часто), похоронені (зам. похоронні) сорочки (II. 154), а далі: Підгірря (II. 67), Ізкоростень (II. 74 і ін.), мариво (II. 147), помства (II. 121) і ін. **м. г.**

Олександер Мицюк: НАРИСИ З СОЦІЯЛЬНО-ГОСПОДАРСЬКОЇ ІСТОРІЇ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСИ. Т. І. до другої чверти XVI. в. Накл. автора, Ужгород 1936, 8⁰, ст. X+254.

Т. II. Доба февдально-кріпацька (від другої чверти XVI в. до половини XIX.) накл. автора. Прага 1938, 8⁰, ст. 390.

Надто скромно називає проф. Мицюк свою працю „Нарисами“. В дійсності, це широко потрактований, всебічно простудійований та систематично упорядкований в синтетичну цілість матеріял внутрішньої історії українського Закарпаття від найдавніших по сьогоднішні часи. (Вся праця розчислена на 4 томи; 2 наступні, підготовані до друку, томи будуть посвячені найновішій історії Закарпаття: від половини XIX. в. до перевороту 1920. р. і розвиткові за перших 20 років по прилученні до Чехословацької республіки.) Наше Закарпаття здавна було предметом наукового зацікавлення дослідників, своїх і чужинних, головно фільольоґів та етноґрафів; здавна виринали наукові суперечки в питаннях автохтонности, історичної ґенези деяких суспільно-господарських зявищ, в питаннях демоґрафічних, національної статистики, тощо. Та все це були фраґментарні, спеціяльні студії, спричинювані спонуками науковими, а досить теж часто спонуками політично-патріотичними псевдовчених імперіялістів. Величезний, не розроблений моноґрафічно актовий матеріял, збережений з середніх і пізніших віків, потреба знання сусідних відносин і наукової літератури, зокрема мадярської та румунської, відстрашували навіть досвідчених дослідників перед більшими синтетичними працями з історії Закарпаття.

Та проф. Мицюк належить до відважних дослідників, не злякався остороги старого дослідника-фільольоґа Петрова й рішив звести в систематичну цілість, порядкуючи хронольоґічно та „під певним кутом зору“ ввесь той матеріял до суспільно-господарської історії За-

карпаття, що його він вспів простудіювати з чужих праць і джерельних публікацій, своїх та чужих архівних розшуків. На це посвятив дослідник кілька літ самовідреченої праці в важких умовинах еміґрантського життя, виконав теж при тому велике науково-виховне завдання. Бо притягнув собі до помочі та вчив науково працювати в терені своїх бувших учнів, коли аґрономи чи вчителі збирали по краю за наміченою ним програмою історичний матеріял, збережений в народніх пережитках; його опісля використав автор методою „віднесень в давнину".

Незвичайно багатий самий зміст перших двох томів праці проф. Мицюка не легко коротко зреферувати, бо вже самим автором поданий зміст та коротке резюме в французькій мові при кінці займає чимало місця, тому вкажемо лише головні її розділи та проблеми.

Визначивши ґеоґрафічно територію, починає автор свій виклад (бо такий характер має праця) від її праісторії та найвчасніших історичних подій, спиняючись ширше на історичних доказах словяно-руської автохтонности. Закарпатське, українське племя сполучувало східніх словян з південними та сиділо вже тут в VI. ст., сягаючи до Семигороддя. Звязок цей прорвали в IX. в. мадяри й під їх тиском почався відступ закарпатських словян в північно-західньому напрямі, щораз глибше в гори, де вони жили довго своїм словянським побутом і орґанізацією поза межовими заборолами „ultra indagines" мадярської держави. Згодом влада мадярських королів посувала „індаґінес" щораз глибше в гори й поширювала свою зверхність над верховинськими руськими громадами. В XII. в. почався вже й тут процес переміни королівської зверхности на важчу февдальну; на якийсь час перервав його татарський напад та продовжується й завершується він в XIV—XV в.в.

Від XII. в. потужніли впливи кольонізаційної інфільтрації німецької, волоської, словацької, мадярської, циганської, вкінці найгрізнішої жидівської, яким автохтонний елемент опирався підсилюваний одноплемінцями зза гір з Галичини, що самочинно приходили й поселювалися в Верховині по тому боці хребтів. Процес підсичування Закарпаття з цього боку не уривався до кінця XVIII. в.

Ухвала сойму з 1514. р. та неофіціяльний, але загально принятий кодекс „Тріпартітум" поділив гостро людність Закарпаття на populus і plebs, поширив сильно привілеї перших — невеличкої групи маґнатів різного національного походження — власників широченних лятифундій і піддав їм у повну залежність плебс, до того часу вільний і суспільно досить різноманітний.

Головний його пень творять руські „йобаді", гноблені суспільно та економічно тим важче, що від панів ділила їх не лише суспільна , а й реліґійно-національна різниця.

Списи української людности — починаючи від першого з р. 1654. до новіших, які автор старається аналізувати, не дають правдивого числа, бо не обіймають цілости краю, або тенденційно препаровані в політичних цілях.

Війни й домашні пертурбації, маґнатські міжусобиці XVII—XVIII. в. в. винищували край і людність, що вимирала від епідемічних хвороб, тікала від непосильних підданських обтяжень, переселювалася з місця на місце, в господарюванні обмежувалася до споживчої норми, не маючи забезпеки ні інтересу в доско괍ленні продукції й громадженні достатків.

Терезіянський „урбар" з 1767. р., опісля підданські реформи Йосифа II. поправили в дечому долю підданих, остаточне звільнення в 1848. р. попередила там, як і в Галичині, сильна реакція.

Найбільше місце посвятив автор еволюції сільських суспільно-господарських відносин, розвиткові селитьби її правних, звичаєвих і господарських форм, питанню культурного й господарського значіння манастирів, духовенства, церковної унії та її наслідків, наводить цікаві джерельні виїмки з протоколів, парохіяльних візитацій, ширше згадує про діяльність еп. Бачинського.

Зберігаючи зручно головний напрямок викладу при помочі загально-історичних поглядових розділів, багато студій присвятив автор історії окремих господарських ділянок хліборобства, пастуства, господарці лісовій, водній, гірничій, формам землеволодіння, комунікації, домашнього й ремісничого виробництва та його цехової орґанізації, орґанізації торговлі, грошової системи, мір та ваги, історії важніших закарпатських міст і т. ін. Цікаво закінчує автор II. т. розділом про суспільно-господарську ідеольоґію доби, в якому заторкує теж питання проявів національної свідомости українського населення та супротивних його пробудженню впливів.

Праця проф. Мицюка цінна для наукового дослідника, не лише українського, а й чужинного обиллям зведеного порівняльного матеріялу до суспільно-господарської історії та цікава й важна вона для нас не лише з наукового погляду. Вона вперше найбільше вичерпує в ширину й глибину історію тієї нашої „Землі без імени", що пробудилася й стомилевими кроками доганяє втрачений час у свойому культурно-національному й політичному поступі та з історичної традиції народу черпає віру в його непоборність, шукає в історичному розвиткові своїх суспільно-господарських побутових зявищ й інститутів незбитих арґументів про нерозривну національну одність з братами поцейбіч гір. **І. Витанович.**

НОВІ КНИЖКИ

ПОЕЗІЯ

Т. Шевченко: **Наймичка.** Поема. З мовними поясненнями проф. Ів. Огієнка для вивчення укр. літерат. мови. Бібл. „Рідн. Мови", ч. 9. Жовква 1938, м. 16⁰, 32.

ПРОЗОВА БЕЛЄТРИСТИКА

М. Вовчок: **Оповідання.** В-во „Батьківщина". Л. 1938.

С. Ордівський: **Срібний череп.** Іст. пов. Укр. Бібл. Л. 1938, 16⁰, 128.

Єронім Анонім: **Шибеничний верх.** Істор. пов. з лемк. життя. Переробив Ю. Тарнович. Бібл. Лемківщини ч. 11. Л. 1938. 112 стр.

О. Бальзак: **Утрачені ілюзії.** II. т. Повість. Бібл. Діла, Л. 1938, 8⁰.

ДРАМА

В. Ковальчук: **Великий князь Володимир.** Істор. драма в 4 діях, з режіс. поясненнями й образками. Наклад Просвіти. Л. 1938. 8⁰, 86.

В. Ковальчук: **Інсценізація творів Лесі Українки.** Накл. „Просвіта". Л. 16⁰, 48.

о. В. Попадюк: **Програний заклад.** Сцен. образ в 4 діях. Бібл. реліґ. драми. Вид. ЧСВВ. Жовква 1938, 16⁰, 42.

ДИТЯЧА ЛІТЕРАТУРА

А. Лотоцький: **Хрест над Дніпром.** Істор. опов. Ілл. Ю. Крайківського. В. „Світ Дитини". Л. 1938, 16⁰, 64.

М. Матвієйко: **Скарби Чорного моря.** Казка для дітвори. Вид. „Укр. Культура". Л. 1938. 16⁰, 16.

РЕЛІҐІЯ-ТЕОЛЬОҐІЯ

Сайлер-Шлеґель: **Наслідування Марії.** З нім. зладив М. Ф. ЧСВВ. Жовква 1938.

Левада Пречистої. Марійські леґенди. Переповів А. Лотоцький: Вид. ОО. Василіян у Жовкві. 1938, 16⁰, 118.

Божа Наука. Катихизм христ.-катол. віри на основі біблії для IV. кл. вселюдн. шкіл одобрений греко-катол. епископатом. 2. справлене вид. Накл. Греко-Катол. Архиепарх. Фонду у Львові. 1938, 8⁰, 189.

о. П. Штокалко: **Вінець Святих** (віршом написані нариси життя Святих). Ілюстр. М. Левицького, Вид. „Криниця" в Перемишлі, 1938, 16⁰, 64.

о. М. Дороцький: **Садочок українських католицьких Святих** з ілюстр. Жовква 1938 Вид. ЧСВВ.

о. Ю. Кікта: **Памятка з відпусту в Лежайську,** вид. в 950-ліття Хрещення України. Ярослав-Лежайськ 1938, 16⁰, 48.

о. М. Марисюк ЧСВВ: **Клерикали й клерикалізм.** Бібл. реліґ. освіти. Вид. ЧСВВ. у Жовкві, 1938, 16⁰, 32.

ПУБЛІЦИСТИКА

За велич Нації. У 20-ті роковини віднови Української Гетьманської Держави. (Збірник). Ред. Колеґія:

М. Пасіка, М-р М. Карпишин, Т. Коструба. 11 ілюстр. Л. 1938. В. 8⁰, 156.

Д. Донцов: **Партія чи орден.** Кварт. Вістника ч. 3. Л. 1938, 16⁰, 72.

В. Петрович: **Клємансо.** Вид. Деш. Кн. Л. 1938, 16⁰, 32.

С. Боярич: **Мусоліні.** Деш. Кн. Л. 1938, 16⁰, 32.

В. Босий: **Монтреал під знаком України.** (Опис приняття Гетьман. Сина Данила). 16⁰, 50.

М. Мілько: **Чи тільки на далекосхідні теми?** Замість отв. листа до ред. Тризуба. Вид. Ватра, Шангай, 1938, 16⁰, 36.

НАУКА

О. Мох: **Книжки і люди.** Вид. „Добра Книжка", 1938. 16⁰, 132.

О. Мох: **Добра преса.** Як її поширювати. Вид. „Добра Книжка" ч. 123. Л. 1938, 16⁰, 32.

О. Мох: **Смерть у ґазеті.** „Добра Книжка", Л. 1938, 16⁰, 40.

О. Мох: **Самоосвітні видавництва.** „Добра Книжка", Л. 1938, 16⁰, 56.

М. Мочульський: **Погруддя з бронзи.** М. Цертелев і І. Манджура. Накл. автора. Л. 1938. 8⁰, 182.

Архів М. Драгоманова. Т. І.: Листування київської Старої Громади з М. Драгомановом 1870—1895. Праці Укр. Наук. Інст. Варш. 1938.

В. Сімович: **Листування Лесі Українки з Й. Маковеєм** із додатком листів О. Пчілки та власних споминів. Накл. „Хортиці". Л. 1938.

К. Кисілевський: **Пізнаймо укр. мову.** Підручник грам. для всел. шкіл. Państ. Wyd. Książek Szkolnych, 1938.

С. Лящинська: **Княгиня св. Ольга.** Бібл. Союзу Українок. Л. 1938.

о. Ір. О. Вігоринський: **Дещо про українську шляхту.** Іст. нарис. В-во „Криниця". Перемишль, 1938, 16⁰, 54.

Гетьман України Степан Остряниця (1638—1938). Вид. Укр. Вільне Козацтво. М. 16⁰, 18.

Евг. Яворівський: **Вожд 100.000-ної армії.** Памяті Начального Вожда Української Галицької Армії, ґенерала-четаря Мирона Тарнавського. „Українська Бібліотека" ч. 64 а. (Цю книжку видано на місце сконфіскованої книжки „Української Бібліотеки" ч. 64.). Обг. Е. Козака. Л. 1938. 16⁰, 128.

Сотник М. Битинський: **Мазепинці по Полтаві.** Бібл. Укр. Воєнно-Істор. Т-ва. Варшава 1938. 8⁰, 84.

З минулого. Збірник. Том І. Праці Укр. Наук. Інст. Варшава, 1938, 8⁰, 160.

Олександер Мишуґа. Мистець і людина. — Збірник присвячений памяти співака. Матеріяли зібрали: д-р І. Німчук і д-р Л. Мишуга. Книгу зред. д-р Німчук і О. Боднарович. Окл. М. Бутовича. Наголовна картка та ініц. П. Ковжуна. Коліровий портрет роб. М. Івасюка. Накл. Л. Мишуги. Л. 1938, 8⁰, 208 + кольоровий портрет + 60 ілюстр.

В. Січинський: **Нариси з історії укр. промисловости.** Накл. РСУК. Л. 1938.

Всесвітня Історія. „Істор. Бібл.", XI. зшиток. Вид. І. Тиктора. 1938, 8⁰, 385—432.

Ю. Тарнович: **Істор. памятки в Зах. Карпатах і ґеоґр. словник місцевостей на Лемківщині.** Накл. „Наш Лемко". Л. 1938.

о. В. Лициняк: **Про спільне навчання хлопців і дівчат у середній школі.** Накл. Ґенер. Інст. Катол. Акції. Л. 1938, вел. 8⁰, 10.

Г. Тимощук: **Про характер.** (За С. Смайльсом). Накл. „Просвіта". Л. 1938, 16⁰, 52.

Звідомлення Виділу „Кружка Родичів" при Держ. Ґімн. з укр. м. навч. в Перемишлі за шк. рік 1937-38. Перемишль 1938. 8⁰, 196.

В роковини. Укр. студентство в минулому й сучасному. ЦЕСУС. Вид. культ.-освітна референтура ЦЕСУС-а. Відень, 1928. 16⁰, 22+VIII.

Мґр. І. Костюк: **Поміж сімнадцять і двадцять.** Нарис психюнацтва. 8⁰, 56. — А. Животко: **Рукописні часописи укр. молоді,** 8⁰, 28. — Д-р М. Пушкар: Діти, що їх тяжко виховати, 8⁰, 32. Всі три кн. накл. Взаїм. Пом. Укр. Вчительства. Пед.-метод. бібл. Л. 1938.

O. Dumin: **Die nationale Wiedergeburt Galiziens und ihre Geistlichkeit.** — Osteuropaverlag, Königsberg (Pr.) 1938, 36 ст.

РІЗНЕ

Календар Місіонаря на 1939. р. Річник XXXVI. Зладив о. К. Полішко ЧСВВ. Вид. ЧСВВ, Л. 1938, 8^0, 160.

Календар - Альманах Дніпро на 1939 рік. Л. 1938. Накл. Укр. Т-ва Допомоги Еміґрантам з України. 8^0, 137.

Історичний Календар - Альманах Червоної Калини на 1939 рік. Л. 1938. 8^0, 189.

Мґр. В. Кліш: **Творім сильні основи.** Про розбудову господарського життя. „Бібліотека Лемківщини". Л. 1938. Накл. „Наш Лемко". 16^0, 24.

Ілля Олінський: **Солідних фахівців нам треба!** Накл. реклям.-видав. бюра „Астра". Станиславів, 193. 16^0, 30.

Український Аґрономічний Вістник, неперіодичний журнал. Львів, кн. 5. Редаґує інж. д-р Е. Храпливий. Рік II, 1938. 8^0, 55.

Д-р П. Панченко: **Порадник крамаря.** Накл. РСУК. Л. 1938. 16^0, 104.

О. Степанів: **Кооперативи здоровля.** Друге, змінене вид. Л. 1938, м. 8^0, 36.

Інж. І. Лапчук: **Комасація ґрунтів.** Бібл. „Сіл. Господаря". Л. 1938. 16^0, 89.

Як добре й здорово варити. 4. вид. Накл. „Жіноча Доля". Коломия, 1938. М. 8^0, 180.

Інж. О. Локшинський: **Виріб овочевих вин.** „Сіл. Господар". Л. 1938.

БОГДАН ІГОР АНТОНИЧ

КНИГА ЛЕВА

Це гарні художні вірші, **нагороджені літературною нагородою УК Союзу.** Вони написані в дуже дбайливій формі зо свіжими ориґінальними образами, а при тім дуже актуальні. Досить згадати хоч би поему про Альказар, чи про Чорний абісинський полк. — Гарна обгортка С. Гординського. Формат вел. 8^0, стр. 64.

Ціна 2.— зл.

Замовляти: Адміністрація „ДЗВОНІВ", Львів, вул. Японська 7. II. п.

НАТАЛЕНА КОРОЛЕВА

ПРЕДОК

НОВА ПОВІСТЬ вдруге нагородженої авторки із еспанського, арабського й волинського життя з XVI. в. Акція дуже цікава. Шляхетні пориви, лицарскість духа й величність — зворушують, будують духово читача, перероджують та піднімають на вищий духовий рівень.

Ціна 3·— зл.

Замовляти: „ДЗВОНИ", Львів, Японська 7. II. п.
Чекове конто П. К. О. ч. 505.041. — Число почт. розр. 117.